

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1988 — Ч. 12 (332)

Зиновія Франко: ДЖЕРЕЛА ЕКСПРЕСІЇ
ПОЕТИЧНОЇ МОВИ І. ФРАНКА

Ю. Ілленко: ПЛАТА ЗА КОМПРОМІС

В. Дончик: ЦІЛІСНІСТЬ ЯК СПРАВЖНІСТЬ

Б. Горинь: ТИХИЙ І ГРОМОВИЙ ГОЛОС
ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА

ISSN 0585-8364

НОВІ ВИДАВАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Юрій Шевельов

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан I статус

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол. (безкислотний папір)

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол. (безкислотний папір)

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

«СУЧАСНІСТЬ» 1961-1985. Вибране

1987, 510 стор.

ISBN 3-89278-002-1 Ціна: 15 ам. дол.

Збірник друкованих у журналі «Сучасність» за 25 років вибраних матеріалів: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діяспорі та з України, твори членів руху опору.

Юрій Самброс

ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор.

ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкислотний папір)

Юрій Самброс дає детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує в спогадах цікаві епізоди з життя О. Олесья, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1988

Ч. 12 (332)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — DEZEMBER 1988
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Лариса Онишкевич, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Роман Бабовал*: На осі спраги.
9 *Борис Антоненко-Давидович*: Земля горить.
25 *Зиновія Франко*: Джерела експресії поетичної мови
І. Франка

МИСТЕЦТВО

- 32 *Володимир Попович*: Феодосій Гуменюк — мистець
поетичної урочистості.
41 *Валеріян Ревуцький*: На становищі третього.
45 *Юрій Іллєнко*: Плата за компроміс.

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 53 *Норман Дейвіс*: Тисячоліття Хрещення Руси.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 58 *Мирослав Прокоп*: Межі політичної думки і грома-
дської активності в Україні.
76 *Іван Коропецький*: Проблема української мови та
управління економікою.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 85 *Віталій Дончик*: Цілісність як справжність.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 92 Українська Гельсінкська Спілка (Деклярація принци-
пів).
100 Відкритий лист голові Українського республікансь-
кого фонду культури Борисові Олійникові. — *Ю. Па-
шук, Б. Мардаревич, О. Савич*.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

105 Марія Голод. СТРИМКА МОЯ ВУЛИЦЯ. — *І. ф.*

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

106 *Богдан Горинь*: Тихий і громовий голос Василя Симоненка.

115 «Поглиблювати в собі почуття синівське». — *Діялог між Олесем Гончаром і Анатолієм Погрібним.*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

119 *Ю. М.*: Тризуб та ікони — з Пошти Канади.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

122 *Марко Антонович*: Лист до редакції.

125 Від редакції: Вітасмо Юрія Шевельова!

125 *Василь Барка*: Привітання Юрієві Шевельову.

127 *І. М. Я.*: Ескіз до портрета Юрія Шевельова.

130 Зміст журналу *Сучасність* за 1988 рік

136 Про авторів

ПОЕЗІЯ

НА ОСІ СПРАГИ

Роман Бабовал

1

Ми

пустилися в незвичні мандри:
до граней крайньої чутливості,
до кінчика периферичного
неврона почуттів.

чи вчасно ми допливемо іще
до берегів незнаних островів,
що навмання колись розбіглися,
розсипавшись по океанах?

чи вчасно — в ту обіцяну країну, де
божки зневірені, забуті? де жерці
не в силі розгадати таємниці кам'яних
кумирів? де колись спустошені

поля — засіяні густим
безсмертям необхідних забобонів?

2

назад
не повертаймо поглядів:

вперед!

плече — вузьке.
за нами тліє недовір'я
молодості, хоч
так довшає в ногах

Добірка віршів із готової до друку збірки *Від острова до острова*.

щоразу тінь
не пройдених іще шляхів.

вперед!
не зупиняймося —
запізно!

3

пляма від дешевого вина. метеликовий
дотик пальців. погляд ввесь розмотаний.
оливками й цикадами обшите літо. марне
маячіння цькованого звіра. судороги
ящірки в незграбності конання. смак
нечистої води й нещадне вістря спраги.
голуб пушений між дві метелиці.

судно в морській аварії. розколений
горіх. безщоглий сон, утоплений
в розпіненій калюжі ночі.

6

запамороченням чарки налиймо!

аби не турбуватись між двома
припливами самотності.
щоб проросло крізь нас кохання чисте і
прозоре — овоч без лушпинки й м'якоті.
аби ми уціліли проплили крізь тьму
нічних сірчаних забобонів. щоб
похмілля наше паперово шаруділо по
вузенькій пам'яті, де бур'яном
гуляє час.

чарки налиймо
неутримним шумом моря — щоб
пізнати остаточну тайну й нею
освятити нашу гостру
несвідому спрагу
божевілля.

6

7

бляклі простори й різкі
струмки оливкових садів.

обмана сонця —
рана в дзеркалі землі;
крихкі руїни світла по
потрісканих стежках.
збентеження незайманих мохів —
загублених паломників
минулого,
в якому розгадок немає
і не буде.

на бсі спраги —
бунт розгнuzданих казок
про нездоланне
многогриве
море.

9

чомусь
не допливають вже до берегів
обкуті золотом трієри.

в шаленому танку
морських аварій шогли тріскають,
роздряпуючи небо.

час тратить всяке значення
та вимір:
без угаву

вітри невчасно запам'ятане розвіюють,
а ледь прожите хвиля загібає.

12

земля затоками кругом оточена,
де виноград царює від віків.

земля на острови розшарпана
в похміллі велетнями безіменними.
земля протоками полатана,
де доживають тайну святости боги.
земля окатими комахами звойована,
де спека уможливлює безсмертя спраги.

земля обіцяна жорстоким предком і
не дана.

ніким ще не розгадана земля.

13

твої міста —
широкоокі, мов дракони
хитрі, огнеметні.

в твоїх лісах
дерева ходять босі по росі —
вогнетривкі й
у полум'ї полудня.

в твоєму морі
непокояться
у розпачі блукання табуни
розгнuzданих течій.

і кожен із
твоїх шляхів веде
під землю вогняну,
просяклу землетрусами —

а жаден не виводить.

ЗЕМЛЯ ГОРИТЬ

Борис Антоненко-Давидович

У шахті темній та глибокій
працює брат наш робітник.

Д. Загул

Стоїть неопоетизований пролетаріят,
що гігантським бичем підігнав історію.

М. Хвильовий

Він такий чудний, наш Донбас. Хіба поймеш віри оку, глянувши у вікно вагона, що він — наш, український, Україна? Україна — це ж ідилія хат, садки, "хрущі над вишнями гудуть", Україна — це океан золотої пшениці й блакитна ковбана неба (автор тут дуже просить нервових читачів не хвилюватись: він зовсім ні на що не натякає "золотою пшеницею" і "блакитним небом", бо аж ніяк невинний, що трапилось випадкове збіговисько тих кольорів, які мирно собі живуть у природі, але часом дратують аматорів, нагадуючи їм раптом уенерівський прапор...). Дядько в сіряку сперся на пужално білу забрьоханих конячок плюс дівчата в "городських" кохтах лезають насіння — це закінчений український пейзаж для далекого мандрівника з поїзда прямого сполучення Ленінград—Одеса, Москва—Севастопіль ("странно: вид обыкновенный, — причем тут украинизация и это ихнее "т" с двумя точками?.."¹). Проте, ні дядька в сіряку, ні сміхотливих українських дівчат не побачиш з нашого поїзда. Є ще Україна. "Березіль", "франківці", "Життя й революція", "Гарт", українські письменники, українські художники, українські композитори, капеля "Думка", ВУФКУ,² ВУАН,³ Київська академічна опера — "Тарас Бульба" й "Майська ніч", Микола Гладкий — "Новий український правопис" ("Вы подумайте — опяте правописание переменяли! Была когда-то "кляса", потом стала "класа", тепер опяте "кляса"... Это же издевательство...").⁴

Але де ж тут, серед цього барнавого пустельного ляндршафту, Україна? Степ? Це правда, він тут — "степ і степ один без краю", але він — голий, закурений димами, запорошений порохом. Ні колишньої тирси, ні теперішньої пшениці та жита! Занедбаний, змарнований степ. Тільки там, і он там, і ондечки ліворуч — чорне колішатко копра⁵ і хеопсові піраміди териконів (Терикон? Велика гора коло шахти з видобутої з-під землі "породи"). Ні, це не той степ, що звик його уявляти собі змалечку; це навіть не звироднілий

¹ Місячник *Життя й революція* (Київ), кн. VI, червень 1929. Передруковано з незначними правописними змінами. — *Ред.*

нашадок давнього Дикого поля і незайманих вольностей низових; це зовсім, зовсім щось інше. Я довго дивився на його далекі відкриті звідусіль обрії, але він не навіяв жодних сантиментів, жодної історичної романтики. Донбаський це степ. Тут починається нова історія і якась нова своєрідна романтика. І хто зна: може тут, відціля, в наступні десятиліття, в майбутні віки, починається нова Україна. У переповненому вагоні татари, китайці, росіяни, кілька наших селянок із торбинами. На роботу. На заробітки під землю, в "забой", до чорного з холодним відлиском кам'яного вугілля. Різні мови, різні думки, різні наміри, але одне спільне — заробити б у шахті! Десь глибоко, глибоко, під землею, за десятки сажнів — поклади вугілля й мовчазні нори штреків. Глухо цюкає кайлом забойник. А у вагоні — на всю пельку виспіває безпритульний знайоме і рязанцям, і гомельцям, і кримчакам, і нам:

... Прежде в родину святую
я направляю свой полет,
и спрошу я мать родную,
как она теперь живет.
Нету счастья, нету доли...⁶

Хлоп'я поспішас вигукувати слова, воно нетерпляче чекає на виспівану копійку. Думка його не стежить за змістом пісні, вона влізла в два питливі, в'юнкі ока й пантрує на пасажирські руки, що зрідка неохоче потягнуться до кишені витягнути хлопчині копійку. Думка в очах, а слова — в пронизливому, надірваному голосі, і голос — лемент розкиданої на роздоріжжях республік безпритульності:

И уж наверное могилка
травой зеленой заросла...⁷

У вагоні гомін. У вагоні весело. Шахтар на поверхні — що матрос на суходолі. І життя шахтарське — химерне, шалене, зрадливе. То коли літа одберуть молодість і під вугільним порохом десь посріблять волосся, коли далеко позаду залишиться сила, пружність, швидкість, а попереду недорахована решта людського віку, коли чорний робітник звикне до чорної шахти, як колишній схимник до своєї домовини, тоді втихомириться шахтар. І хоч би яка там інша робота в стороні — він ніколи не покине вже свого забою, і його життя урветься десь у шахті чи коло шахти. А поки вирує весняну повинню молодість, життя щоразу, шозміни стає чолом до смерти.

— Живи, шахтарю, на всю губу, пий життя, тором-трам-там-там! Шахтар сьогодні на землі, шахтар гуляє, шахтар веселий. Чуєте, й шахтар сміється!..

Але це вже в минулому. Інші порядки на шахтах, в нові

річиша пішли ріки життя, новий пішов і шахтар. З року в рік меншає пияцтва, проституції, бійок — цього невеселого антуражу колишніх шахтарських присмерків. Театральні майстерні робітничі, клуби, бібліотеки, фізкультура — чи могла їх бачити стара шахта...

Тільки сезонники такі, як і колись, такі, як і завжди. Селюки! Розпуття: земля і шахта. Міцно ще держить їх земля в сільських царинах і зваблює заробітком шахта.

Тільки вони й невеселі у вагоні. Це "зююки", "літуни". Справжній шахтар гордує перед "літуном". Хіба "літун" тямить, що таке шахта! "Літунові" тільки б сезон якось перетягнути. Йому тільки б на конячку чи на корівку хоч трохи розжитись. Тільки трохи тих грошенят — а там мерщій назад, на село, до жінки, до батьків, на широкі веселі простори, на поле, до лісу. Через те гордує перед "літунами" справжній шахтар. "Літуни" — селяни. Вони й у шахті залишаються селянами. В чорній пітьмі забоїв їм увижаються далекі стріхи і рівне поле. Ось група їх слухає старого забойника, що розповідає, як на "Марії" обірвалась із людьми кліть.⁸ Вони сплечились живою брилою і серйозно, уважно, боячись недочути якогось слова, слухають. Жасько роззявлені роти й очі. Завтра чи позавтра, чи за тиждень вони мовчазним, стурбованим натовпом уперше наблизяться до піраміди терикону й чорного колеса копра. Вони несміливо і боязко зайдуть у кліть і вперше за життя з жахом почують, як поринає під ногами підлога в чорну прірву.

Сезонники підгортають собі під ноги свої блаженські клунки й торби, шільніше горнуться один до одного, як молоді рекрути перед першим боєм...

Вразлива, зашмарована сторінка з величної книги людського життя й людської праці... І тоді стає ніяково й дивно: на якого дідька везеш у валізі свою друковану книжку! Читатимеш на літературних вечірках по робклубах Сталінщини? Хіба може зрівнятись будь-який літературний твір, найкращий шедевр клясика, всі книги, що існують на світі, з цією непофарбованою, реальною правдою, з тою вічною книгою про людей, що її тільки нужденна сторінка отут у вагоні з нами... І тоді видаються такими мізерними й нікудишніми всі твої оповідання й повісті перед нескладною розповіддю робітника про катастрофу на шахті "Марія" і про розчавлені, спотворені трупи шойно живих людей... І тоді хочеться бути просто слухачем, завжди слухачем, щоб слухати велику правду про безугавне, безупинне, безбережне, страшне й прекрасне людське життя.

Але ми все ж читаємо, навіть сьогодні читаємо свої книжки, свої оповідання й вірші. Ми — "міжгрупова" група київських письменників, що їдемо на запрошення культвідділу Сталінської окрпрофради: М. Шеремет, Б. Тенета, Д. Фальківський, Я. Качура, Ф. Якубовський і я. Власне ще не всі: нашій подорожі додає врочистості присутність спеціального кореспондента *Вечернього Києва*

тов. Ішина. Спеціальний кореспондент *Пролетарської правди* тов. Шабашкевич чекає нас вже кілька днів у Сталіному. Отже маємо репрезентувати українську радянську літературу, ба навіть культурний український Київ. Шабашкевич уже, певно, здійняв передзвін про наш приїзд у сталінському деннику "Диктатура труда". Ішин уже якось назбирав "матеріалу" і в сусідньому купе вже строчить чергового нариса до *Вечернего Києва*, а мені все ще дивно видається наша місія: яка там література, та ще й українська, тут, на Сталінщині, де в чорній лавині шахтарів плутались різні нації і де життя людське в своїй величній простоті грандіозніше й барвистіше за всі літературні образи, за всі епітети, метафори й метонімії...

* — Спешите, покупайте! Полная ликвидация неграмотной Украины! Украинская грамматика со словарем и переводом на русский язык вместо шестидесяти — двадцать копеек! Полная распродажа! Украинские грамматики и словари! Граждане, спешите, покупайте!!⁹

Це на головній Сталінській вулиці вигукує косоокий підліток. Це стандартизований тип, з тих, що звичайно, оглядаючись, чи нема поблизу міліціонера, продають посеред пішоходу жіночі панчохи, носові хусточки й не від того, щоб збути при нагоді "Фармазон". Але всякі панчохи й шкарпетки — то тепер завалюючий крам проти українських граматик і словників. І парубійко шпарко торгує новим гатунком "речей найпершої потреби" — посібниками для українізації. Адже Сталінщина так таки серйозно українізується, і спритний продавець поспішає задовольнити вимоги масового покупця. А втім не треба думати, що це ДВУ¹⁰ чи "Книгоспілка", чи якесь контрагентство заходилося отак спритно пропагувати в масах українську книжку й потребу українізуватись; ні — для цього ми занадто часом мляві, навіть в умовах індустріального темпу життя. Цей продавець звичайнісінький спекулянт. Користаючи із зміни українського правопису, він скупив продані на макулятуру старі граматики й зваблює нерозважного громадянина нашої УСРР.

Проте, коли хочете, це теж симптом перемоги українізації над сонною рутиною "южно-русской" ідилії. Один мій знайомий казав мені якось: "Коли вас гупої ночі стріне десь на околиці, де нема ліhtarів і вартового міліціонера, непевного вигляду чолові'яга і чистою українською мовою скомандує "Руки вгору. Прошу зняти пальто й черевики"; коли на вул. Короленка або Вороб'яського в Києві вас спинить уночі нафарбована з легковажною усмішкою жінка і, як до давнього приятеля, скаже: "Почекай, курчатко! Далєбі ти мені до вподоби. Чи нема в тебе часом цигарки?.." — знайте, друже мій, що українізація перемогла вже остаточно. Бандити й повії, цей неминучий елемент для кожної

європейської нації, елемент, що без нього, власне, нема нації, найменше піддається добродійним заходам Укрлікнепу; їх не обходять жодні накази, жодні перевірки й іспити; їх може перемогти тільки стихія. Друже мій, якщо вам пошастило натрапити хоч на одного українізованого бандита, хоч на одну українізовану повію, — лягайте спокійно спати: вам нема чого турбуватись за майбутнє своєї нації. Бандити й повії — це найперша передумова вашої державности!"

Я дивився, як молодий спекулянт спритно розпихав по руках непридатні вже українські граматики, і, каюць, де в чім визнав рачію моєму знайомому, який дивував мене своїми парадоксами щодо проблем державности...

Але Сталінщина таки насправді українізується. Ночами на головній вулиці кричить і співає голосномовець. Він кричить і співає тільки українською мовою. Вивіски? Вони всі українською мовою, але нема жодної, щоб без помилок. Вивіска українська без помилки була б нетипова для Сталінщини. Запишімо це на "хвороби зросту". Зате навіть "Жани", улюблене ім'я сталінських перукарів, і ті пишуться такими симпатичними таблицями:

Перукар Жан.

Гоління й стрижіння чоловіків і дам.

Я підійшов до тютюнової ятки:

— Які у вас є цигарки?

— Сигары? Сигар нет, папиросы только продаем.¹¹

— Та мені ж "папирос" і треба, цигарок.

— Ах, это вы по-украински...¹²

Отак само в крамниці, де хотів купити собі листівку, отак ще багато разів. Але це тільки накип, це тільки намітка, що під нею вже розпочався український скрес. Там, у шахтах, на великих металургійних і хемічних фабриках вже всвердлився в донбаську цілину українець; там, за будівлями, за шахтарськими оселями простягаються звідусіль українські села, там на закурених вічним димом фабричних корпусах флюгер історії спроквола рипить на заіржавілих петлях, повертаючись ліворуч до Харкова, до Києва, до Дніпра-Славути, до молодої, збудженої на світанку нашої епохи, України. Читачу, ви пам'ятаєте Олесеве:

Яка краса: відродження країни!

Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів...

Не треба цитувати далі. Я люблю тільки ці два рядки, і вони промовистіші мені за весь вірш. Які, в своїй суті, прості ці слова, але як багато ввібрали вони в себе!

Що ви, читачу, почуваете, коли в антракті підбиваєте підсумки своїм враженням на виставі "Березоля"? Чи вам промовляє щоне-

будь грубезний фольант нашого академічного видання? Чи ви звернули увагу, як у тисячних тиражах розпросторує собі шлях у найглибші робітничі маси наша українська преса? Ви чуєте мільйонну веселу ходу школярів до українських трудшкіл? Чи ви чуєте, як у вогні великого відродження горить вся Україна?

Яка краса: відродження країни!

У переповнених строкатою публікою фойє "Березоля" й "франківців" я думаю: хіба це не величезна перемога відродження культури, хіба це не триюмф молоді нації і всієї нашої ери, коли її театри найкращі в країні? Коли на її п'єси йдуть дивитись не самі колишні сусальні¹³ патріоти, щоб "підтримати рідне мистецтво", або скептики з племені "всеросійський метис" (Интересно, что там делается в хохлов?),¹⁴ а справді інтернаціональна маса, бо український театр — то є найкращий театр на Україні, то є справжній носій нової культури.

Яка різниця, яка страшенна прірва між нашим "Березолем" і Суворинськими "мильми хахлами и хахлушками"!

Яка краса: відродження країни...

Кобзар, Про комах, Про свійські тварини, Той кіт, що ходив, де сам знав, Борці за волю Кашенкові в книгарні *Киевской старины*, — і сьогоднішні вітрини ДВУ, "Книгоспілки", "Українського робітника"! 90-ті роки минулого століття, коли ентузіяст учитель Борис Грінченко в селі Олексіївці навчає нелегально української мови шкільну дівтору, власноручно малюючи для цього друкованими літерами підручника, — наш час, коли заходить на українізацію технічних ВИШ'ів!¹⁵ Який велетенський крок зробило наперед українство за останні десятиріччя! І я не шкодую, що належу до так званої колись "недержавної" нації, я вдячний тій химерній долі, що пустила мене в світ українцем, бо тільки будучи членом пригнобленого народу, можеш збагнути, ба не тільки збагнути — відчутти, відгукнутись усім єством своїм на прекрасні слова:

Яка краса: відродження країни!..

Зрушив Донбас. Із низів, із шахт, із фабрик тягнеться він до української книжки, до українського театру, до газети. З адміністраційної верхівки, з парткому, з окрпрофради йде назустріч цьому потягові низів українізація з наказами, курсами, гуртками, інструкціями. А втім щодо керівничих органів Сталінщини, то ще й тепер почувається не масовість у справі українізації, а, так би мовити, "піонерство", — тут багато ще важать заходи і запобадливість окремих керівників.

Справжня українізація Сталіного зачинається з приїзду сюди на роботу завагітпропу ОПК¹⁶ тов. Карпека. Білявий, урівнова-

жений, низенький чоловік із спокійною усмішкою, без виразно окреслених рис внутрішньої динаміки, чоловік, що назовні визначається тільки тим, що різко й уривчасто говорить у телефонну рурку "як" ("Коли? О першій годині? Як? Як?"), зробив, власне, чудо. Тихенько собі приїхав і тихенько українізував апарат.

В Сталіному! В цій колишній, здавалось, безнадійно зрусифікованій Юзівці! Він та ще голова окрвиконкому і мрійний, ліричний єврей — завкультвідділу окрпрофради, що вперто скрізь, навіть вітаючи московських єврейських письменників, говорить українською мовою — це стовпи українізації Сталінщини, це перші, так би мовити, українізаторські осадники сходу України. А за ними пішли вже вчителі, артисти, лектори... А ще торік навесні в Сталіному, як мені розповідали, трапився такий випадок. Райком однієї спілки ухвалив у спілчанському садку посадити з квітів на клюмбі гасло: "Все за овладение украинской советской культурой".¹⁷ Довго дебатували, якою мовою садити це гасло й все ж ухвалили... російською. Коли райком пішов обідати, два самовіддані "герої" з профспілчанського активу спішно посадили гасло українською мовою. Надвечір до садка прийшов хтось із райкому і, побачивши отаку сваволю, наказав садівникові посіяти навколо портуляк — заглушити націоналістичний ухил гасла...

★

Трьома візниками, що їх коні занепадають на силах, витягуючи з тряського глинистого багна фаєтони, ми поїхали на Ново-Смолянську шахту. За ці дні наша "міжгрупова" група, складена з представників різних літературних вір, так стоваришувалась, що дехто навіть втратив своє прізвище: Фальківський став розшифрованим "Соколком" (der Falke — Сокіл — Соколенко, модернізовано: Соколок); Тенета став жіночого роду ("За отою метушливою Тенетою і Соколковим ногам боляче!"); Качура — прочанином (він, колишній "селянський" письменник із "Плугу", в індустріальному Донбасі, як колись селюк із якоїнебудь глухої Шендерівки вперше в Лаврі на прощі: "А що ото таке? А он — диви-диви, яка озія!.."); Фелікс Якубовський став Феліксом. Найбільша метаморфоза трапилась із Шабашкевичем: працюючи в українській пресі, він трансформувався поволі із "Шабашкевича" на "Суботіна"; тепер, беручи до уваги, що Шабашкевич так "наукраїнізувався" в Сталіному за кілька днів свого перебування, що навіть до тов. Ішина несвідомо заговорив по-українському, наша група схвалила увічнити цю подію, надавши Шабашкевичеві, замість "Суботін", справжнього і до того оригінального українського псевдоніма — "Самурай-Суботенко".

Шахтарська оселя. Присадкуваті чорні будиночки з прибудовою маленької дровітні й літньої кухні. Ні садка, ні городу, —

тільки де-не-де кволий нужденний кущик. Колишня невблаганна, жорстока дійсність не любила прикрашувати шахтарське життя. Оголила соціяльну суть чорного буття — і ось маєш шахту, де працєю, а ось тобі брудна, душна халупа, де спи після шахти. Просто. Без сантиментів і прикрас. Тому, хто прийшов сюди з життя шукати останнього заробітку, не треба садків і квітів: день і денне світло не для нього. Якщо шахтар працює в нічній зміні, він спить удень, якщо працює в темряві шахти вдень, — він спить уночі. Так чи так, а денне світло, сонце, блакить неба — не для нього. Через це шахтар одвик од краси краєвидів, від мальовничих пейзажів, що дають оку спочинок і насолоду. Навіть у своїй мові шахтар не знає слова "дерево", замість "дерева" каже "ветка": "Смотри — шахту нарисовал на картинке, даже ветка около дома растет"...¹⁸

Але шахтар, втративши в забої зв'язок із природою, тягнеться все ж до неї. Хоч клопоть, хоч маленький шматочок життя живого! І ось гляньте: нема в усій оселі жодного будиночка, де б на жердці не сторчала шпаківня або голубня. Ці шпаки й голуби — це останній незайманий лишок природи, яку ще не взули в залізо, в бетон, в похмурі дерев'яні "крєпї".¹⁹

Ближче до шахти більшає нових будівель. Робітничі касарні, клуб, окремі будинки для одружених робітників — нові, охайні виблискують на сонці ромбами етернетованої покрівлі, і тільки бере досада: і як ото, плянуючи нові квартали оселі, не дудумались посадити дерева, квіти, сади! Взяли й поліпили нові будинки по-старому, один до одного. Ми в'їхали на шахтарське подвір'я. На стіні завкому писана наполовину з помилками (Донбас!) афіша про наш сьогоднішній виступ увечері. З шахти виходять, одробивши зміну, забойники. Чорне, чорніше від негритянського, обличчя, вкрите цупким шаром вугільного порошу, і тільки світять очі. Очі можуть плакати, в очах блищить і гнів, і радість, і обурення, і сміх, бо поки очі живі, їх не здолає навіть вугілля. Все на шахтареві від шахти, з-під землі — грудки болота на ногах, чорні одяг, кепка, лице, руки, на плечі кайло з настромленим на нього дерев'яним чураком, і тільки очі шахтарські — такі, як і завжди, такі, як і в усіх робітників. Не лица, а страшні машини з живими людськими очима. Стомленою ходою, зігнувшись, вони йдуть додому. Мершій би вмитись і спати. Проте, дехто спиняється коло нас, цікаво оглядають незвичайну для шахти групу "інтелігентів". Коло нас лаштує свій кіноапарат оператор Дахно — він спеціально приїхав з Артемівського зафільмувати нашу подорож.

Але перше ніж спуститимось у шахту, гляньмо на коксові печі. Ідемо повз сірий похмурий будинок рятувальної станції. Ось копер, ось "вишка", а поруч непринадним кам'яним ковчегом рятувальна станція. Загуде на гвалт гудок, і тоді враз оживе ков-

чег. Заметушаться люди й побіжать на вишку, до кліті. То катастрофа. Катастрофа на шахті! Тоді звідусіль, з усієї робітничої оселі біжать до шахти зібгані й розсічені жахом обличчя жінок, матерів, дітей... Катастрофа на шахті! Але вона десь глибоко, десь за десятками сажнів під землею, куди йде тільки неширокий "стовбур" із кліттю. А на поверхні — напружено одчайдушне чекання жінок, лемент тривожного гудка і понурі, сірі стіни ковчегу рятувальної станції...

Неприємно дивитись на станцію, і хочеться мерщій обійти це величезне капище, що ховає за своїми стінами страшну статистику наглих смертей і каліцтва.

Коксові печі. Важко тягне вгору підойма печні незграбні "дверцята", що заввишки певно не менше, як п'ять метрів, і червона маса розпеченого вугілля неохоче, як цьований і вже розлютований звір, вилазить із своєї пекельної нори стати до останнього смертного бою з людиною. Звіра шарпають звідусіль довжелезні коцюби, і просто на нього йдуть у атаку кілька робітників з брандсбоями. Струмись води, як гартована криця, блиснув на сонці і вдарив звіра в червоні, полум'яні груди. Звір захарчав, застогнав, рвонувся ще раз і всією масою виліз із печі.

Коротка боротьба. Брандсбой свердлять розпечену масу, коцюби розтягають її на всі боки, гасне поволі черинь на робітничих шоках, здійсмається остання пара над холодними вже купами коксу.

— Давай следующую печь!..²⁰

Але нам треба вже назад. Вже приготували нам шахтарський одяг, принесли електричні лампочки-шахтарки, переодягайся і — в шахту. Шерстка забруднена сорочка й штани на голе тіло — дряпають непризвичасну шкіру, ноги муляють кепсько позабивані дерев'яні цвяхи в підшвах. Лампочка не годна змагатись своїм миршавим блищиком огню із теплим промінням весняного сонця. Ідемо сходами. Попереду десятник. Трохи моторошно йти з дня в глибочезну пільму підземелля. Ось і кліть. Вогкуватий присмерк і тиша. Іржава скриня без бічних стінок, угорі й низу просвердлена дірками, щоб не чинити повітря опір. Стали в кліті. Гулко дзеленчать гаки — це замикають з одкритої сторони кліті. Для чогось міцніше впираєшся ногами в підлогу і ту ж мить розумієш, що цього зовсім не треба: адже під ногами власне не підлога, а 350 сажнів діри, куди порине зараз кліть. А що як кліть обірветься? Бувають же такі випадки? Чому не бути фатального випадку саме з нашим спуском? Але ця думка напливає спокійно, не наганяючи жаху, бо людина вірить у краще, ну а коли б і сталось, що ж: на цій страшній глибині порятунку не жди.

І раптом кліть здригнула. Спочатку тихо, а потім швидче, швид-

че, швидче. Пішла-а-а... Летять угору незлічені поверхи земних шарів, і тільки ясніш починають блимати наші лямпочки та виразно чути, як стискує повітря слухові перетинки ушей. Руки держаться за поручень. Несвідомо стискаються на поручні пальці. Тьма, тьма. Гуде крізь кліть вітер. Не вітер — вітри. Тисячі осатанілих скажених вітрів прориваються крізь круглі дірки і мчать угору. Мчать, мчать. Хлюпотить десь вода. Летять згори ґрунтові води й потоками вирують край кліті. Як уночі під шторм. Тьма. Вітри. Незлічені поверхи земних шарів. Вода ллється на руку. Вітри, вітри...

Кліть затамувала рух. Повагом. Зовсім уже тихо. Стоп. Брязкають гаки коло входу, і під ногами знову твердий ґрунт. Світло великої електричної лампи падає тьмяно на цегловану стіну. Штольня. Не віритися, що це вже і є шахта, що це на 350 сажнів під землею: здається, що це просто якесь фабричне приміщення вночі, і отам, за дверима спочивають трансмісії та варстати. Підходимо до дверей. Але їх не так легко відчинити. Десятник стає до них спиною, впирається руками об одвірки й з потугами відчиняє. І тоді ж одразу глухий, підмогильний гул. Це повітря гуде, що його женуть сюди із земної поверхні могутні вентилятори.

— Гушшшш... Гу-у-у-у... Гушшш...

Якийсь справді містичний, підмогильний гул — і тьма. Ми в досить просторих суточках. Зачинають перші двері, і десятник знову так само береться за другі. Напруження всього тіла, гул — і двері подались...

В густій, здається, матеріальній тьмі пропадає перспектива штреку. Перекинутою неправильною трапецією один за одним ідуть стовпи "крепей". Над головою рухається кудись линва, через п'ятдесят кроків повільно й мовчазно крутяться широкі металеві кружала. Назустріч їдуть рейками вагонетки з вугіллям.

— Держись левой стороны! Левой стороны там!²¹ — кричить десятник, і голос його глухо застигає під дерев'яним склепінням "крепей". Тихо проїхали повз нас вагонетки до штольні. В спину дме холодний вітер вентиляції. Ноги сковзаються на мокрому ґрунті, ступають калюжами. Веселими вогниками блимають тепер наші "шаhtarки". Повернули ліворуч. Знову двері, знову тягучий, сумний, підмогильний вий повітря. Суточки. Поперечний ухил. Галерея вужчає, десь збоку під ногами дзюрчить струмок. Тиша. Цілковита тиша і тьма. Тільки "шаhtarки" весело коливаються в руках і створюють ілюзію якоїсь буафорії. Ніби це павільйон на кінофабриці ВУФКУ й ці "крепи" — то тільки декорація, а ми — артисти невідомих ролей, що грають чи то якусь нескладну містерію чи групу авантюристів з пересічного детективного фільму.

Ухил спускається вниз. Нижче сідає стеля, шільніше підступають до плечей стіни. Ось над головою переламаний посе-

редині, як маленький ціпок, товстий стовп "крепі" — натиснула згори порода, не витримало дерево. Жасько дивитись на виламані шпичаки стовпа, і тоді пригадуєш, що над тобою 350 сажнів масивної земляної цілини.

— Левої сторони, товарищи! Вагонетки!²²

Але тут вагонетки тягне вже коняка. Мовчазна, флегматична, покірна, вона слухняно тягне рейками вагонетки з вугіллям. Сюди електрики провести не можна, тут завжди є певний відсоток примучого газу, і можливе замикання електричних дровів погрожувало б страшними вибухами; через те тягнути вагонетки тут мусять коні. І жаль бере дивитись на тварину з великими сумними очима, що її роковано працювати завжди у вічній темряві. Шахтарські коні слух'яні і розумні. Погонич тут ходить без батога, він тільки тихенько свиснув, і конячка пішла, сказав — "отставь", і конячка повернулась, зійшла з рейок. Шахтар шодня підіймається кліттю "на-гора", шахтар, хоч й небагато, а все ж бачить день, сонце, небо й дихає справжнім, непомпованим повітрям, а конячка — ніколи. Єдине, що залишилось їй живого від життя — її погонич, що примушує тягти вагонетки. Далєбі, мені ніколи, здається, не було нікого так шкода, як цієї змореної шахтарської шапки. Яка все ж таки жорстока найдовершеніша істота — людина та її цивілізація...

Ми підійшли до забюю. З метр заввишки продовжна щілина в невисокому вугільному траншею, де зігнувшись стоять два забойники. Вони довбають чорну блискучу стіну й брили вугілля падають додолу. Тут зовсім уже нема колони "крепей", тільки кілька чураків підтримують брили стелі, і робітники тут віч-на-віч із покладами вугілля, з небезпекою примучого газу та завалу. Не зразу помітиш у забюї забойника. Напівголе чорне тіло його зливається в своїх контурах із вугіллям, а цюкання кайла таке глухе, що одійди кілька кроків, і вже не чути його. Забойники спустили кайла і обернулись до нас. З чорної непроглядної вугільної тьми — людські очі й вишкірена низка білих зубів. Розповідає про забюю, посміхаючись. Забойник присів, сперся спиною об вугільний мур, злився з його чорною масою. І здається, що це дивиться на нас не людина, а саме вугілля. Дивиться й посміхається. Покинули забюю, залізли в "піч". Це вузький, заввишки півтора метра поклад вугілля, що одбився гілкою праворуч угору. Сажнів двадцять ліземо навкарачках низькою дірою, таки підходимо до забойника. Шість годин він працює тут, не маючи змоги випростатись. Тільки напівлежачи він може тут довбати "чорне золото". Знизу по-мавп'ячому підлазить сюди на "чотирьох" другий шахтар. Від пояса йому між ногами — ланцюг, що тягне "санки": металевий ящик без коліс, пудів на 10 ваги. Він насипає в ящик добутого вугілля й навкарачках тягне його, замість коняки, назад, униз, до вагонеток. Яка тяжка робота! Яка праця може зрівнятись із нею десь глибоко під

землею, серед вічної тьми й могильної тиші! І тоді розумієш, що поки ти не спускався в шахту, ти не знав половини життя. Щось гнітить душу, і тисячі чорних та важких, як вугілля поклади, думок тиснуть голову.

Вилізли з печі — трохи стало легше. Знову галерії штреків, двері, підмогильне завивання повітря, похмурі стовбури "крепей".

Ще на хвилину до шахтарської стайні. Темний ряд кінських задів. Сумирні, печальні шахтарські коні, позбавлені назавжди дня й світла. І коло кожного дощечка з ім'ям. В цих зворушливих іменах туга і згадка за втраченим небом і ясною землею поверхнею. "Голубой", "Ясный", "Облачный", "Голубчик", "Товариш"... Тихо хрумтять на кінських зубах сіно. Тиша, морок, підземелля.

Наче веселіш тепер грюкнули гаки на кліті. Сигнальний удар металу. Пішли, пішли! Поверхи, квартали землі — вниз, кліть з нечуваною швидкістю, "с ветерком"²³ — угору. Потоки води на спину — по-шахтарському "капюж". Вітри, тьма, гул. Швидко — так швидко, що втрачаєш відчуття ваги. І раптом — хтось крикнув — ми летимо вниз!!! Так, униз, униз, назад, зараз дно і... Але це омана. Глянь крізь зливу ґрунтової води на стіни "стовбура": вони поверхами, кварталами шалено мчать униз, а не вгору. Значить кліть — "на-гора". Ми інстинктивно притиснулись один до одного. Тьма, вітри, шторм... І ось блідне помалу світло наших "шахарок", у кліті світлішає, рух повільнішає, зовсім тихо. Короткий металевий брязк, і кліть здригнулась. Поверхня! Небо, сонце, день!..

* Будинок культури, шахтарський клуб на Смолянці, Мокієвський робклуб, радпартшкола, переповнена зала кіна в Будьоновці, клуб містрану, цехи фабричні — це маршрут наших виступів. Хіба треба списувати кожний наш виступ? Вони всі злились у заповнені овалами робітничих лиць приміщення, довгі рясні оплески зустрічі, витягнені наперед уважні шиї. На стінах — гасла за опанування української культури, портрети і біографії українських письменників, десь збоку неодмінна виставка наших книжок.

Нас зустрічали напрочуд тепло. До президії — старих робітників, партійних та професійних керівників і нас. Робітнича оркестра не скупиться на "туш" та "Інтернаціонал". У клубі містрану ми прийшли до залі трохи раніш, аніж нас сподівалися. Голова клубу благає нас зайти на хвилинку до бічної кімнати. Тільки на одну хвилину. Для чого? Він причинив за нами двері, щось крикнув у залі й знову відчинив:

— Будь ласка!

Музика загриміла "туш". Ось воно в чому річ — капельмайстер не помітив нас завчасу, і музики не приготувались, а як же його не привітати гостей "тушем"? Не можна!

Привітання, заяви, побажання — українською мовою, жаргоном, російською.

Старий робітник:

— Нам, товариши, необхідно, а особливо это нашот молодежи, — выражаясь по-украински, изучать "украинскую мову". Это товариши, непременно, потому что как же это иначе!..²⁴

Молодий чорнявий комсомолец-шахтар:

— Товариши письменники! Донбасский пролетариат желает видеть себя в украинском изложении. Вы уж, пожалуйста, напишите, постарайтесь, потому что очень уж хочется повидать себя в украинском изложении, да...²⁵

Проте, була й критика. Але вона більше виходила із уст інтелігенції. Української інтелігенції. Тут не без курйозів. Білявий інтелігент, не здаючи собі гаразд справи, запевняє:

— ...Пролетаріят вимагає, щоб був не такий стиль, як у вас. Треба, щоб був *конструктивний* стиль, о!..

Або ще молодий учитель український у Мокієвці з апльомбом, по-менторськи:

— Наша українська письменність дуже часто подає не ту ідеологію. Дрібна буржуазія нашу письменність захватує, а наша лєнінська національна політика ставить питання, щоб був робітничий національний ухил, а не буржуазний... Пролетаріату треба, щоб тематика була не така, як у вас...

Учителю, вчителю! Навчися перше сам...

Взагалі, ці молодики-інтелігенти часто беруться на власну руку опікувати пролетаріят. Мене здивувала вбога порція: "Що читати робітникові" в Мокієвській читальні, складена з 5-6 імен, не можна сказати, щоб першорядних наших письменників, і трьох журналів: *Молодняк*, *Гарт* і *Нова генерація*.

Я спитав місцевого бібліотечного інструктора:

— А чому ж не радите *Червоний шлях*, *Життя й революція*, *Літературний ярмарок*, якщо вже радите робітникові *Нову генерацію*?

— В нас ці журнали є, але ми їх не всім даємо читати, тільки тому читачеві, що ми його вже добре знаємо, що на нього ці журнали вже не можуть впливати...

Щоб радянські журнали *Життя й революція*, *Червоний шлях* не впливали на робітничого читача?! Диво дивне...

— А з красним письменством?

— Теж так. Кажемо, що книжка на руках...

Словом, для робітничого читача — голодна пайка і цензура місцевого бібліотечного Зевса.

Ми довго переконували інструктора, але все ж переконати не змогли, — може його хто інший переконає?

* — Почему это, товариши письменники, никто не обратит

внимание, что в наших учреждениях до сих пор не говорят по-украински? Если бы говорили, то и рабочий скорее выучился, легче ему было бы...²⁶

— В установах, як раніш ото глузували з нашої мови, так і тепер нишком глузують!

— Вот книги бы такие про рабочую жизнь на украинской мове нужно было бы издать и чтоб рабочему было понятнее...

— Дорого стоят хорошие украинские книги. Дешевле бы их как-нибудь.

— Раз мы живем на Украине, товарищи, значит мы должны знать украинский язык. Тут рассуждать много нечево. Это понятно.²⁷

Це з робітничих розмов із нами по цехах металюргійних фабрик Сталіного і Мокієвки. А ось розмова у вагоні до Києва з інженером київського Держпароплавства.

— Украинизация Донбасса?! Это, ребята, не пройдет! Будете украинизовать — уйдут от вас инженеры и рабочие, останутся ваши шахты пустыми.²⁸

— Робітники, — заспокоюю я його, — не підуть, а щодо інженерів — підростають і нові, нема чого боятись.

— Инженеры не хотят украинизоваться, и ничего вы не сделаете. К инженеру нельзя применять те методы, которые применяют Бойко и компания из Киевского Укрликнепа. Если бы иначе подошли, может быть и вышло что-нибудь, а так — нет.²⁹

Я питаю іронічну виплекану фізіономію під інженерським кашкетом з молотком і якорем, яких же це "метод" специфічних треба застосувати до інженерів, і хіба інженери не такі ж трудящі, як інші? Чому європейський інженер, що має далеко вищу кваліфікацію за російського, не замикається так у касту, як російський? Я кажу йому, що це рештки безглузлого російського барства.

— Да, совершенно верно. Мы — бары!³⁰ — перебиває він, задоволено посміхаючись.

— Це не тільки барство, це — свинство і хамство зневажати мову того народу, що серед нього ви працюєте.

Інженера не проймас це. Він уперто торочить.

— Нас, инженеров, купили. Купили наше знание, наш опыт; мы честно исполняем нашу службу, а на все остальное наплевать.³¹

— Вас купили? Ви продались значить?

— Да, продались.³²

— Але ж це проституція, громадяніне! Інтелектуальна, так би мовити, чи не найогидніша форма проституції!

Інженер спантеличився. Він непорозуміло кліпає очима:

— Если хотите — да, пожалуй, проституция.³³

— Я не заздрю, инженере, вашій долі!..

Інженер похмурився і замовк.

Контраст, читачу? Так, контраст, природний контраст. Чи не час би вже висунути гасло: інженер-русотяп не може бути на Україні радянським інженером...

*

Пізно вночі повертались із Будьоновки "бідаркою" до Сталінового. Ще видно, як у Будьоновці горять велетенськими жертівниками коксові печі. На одній щойно тільки спалахнуло буйною пожежею полум'я, а на другій уже згасає, никне, в'яне знекровлене. А просто перед очима, над кінськими гривами, заграва Сталінського металургійного заводу. Вогонь і дим пеклом зриваються із домен та мартенів і могутньою хмарою висять над заводом. Вони не линуть до тихого зоряного неба — небо таке нужденне і цукринно-сентиментальне з своїм серпом місяця і цятками зір. Червона хмара висить над заводом, і завод тяжко дихає. Здається, горить земля. Вогненні лавини запалили ґрунт, і ось зараз упаде спопеліле, як непотрібна декорація, небо з димною головешкою місяця й попелом зір. Копита застукотіли дошками містка. Внизу блищить чорна калюжа. Це — Кальміус. Колись славна річка Калка, на ній татари погромили впень українських князів із половцями, колишній Кальміус — межа запорозьких вольностей — кальміуська пананка війська запорозького низового. Тепер непотрібна, брудна калюжа.

Блиснула каскадами вогнів десь під домною пекуча річка розтопленого заліза і ще дужче знялось угору, над землею, полум'я. Важко дихає металургійний завод. Копита цокотять зле брукованими темними сталінськими вулицями.

1. "Дивно: краєвид звичайний, — при чому тут українізація і це їхнє «і» з двома крапками?.."

2. ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління.

3. ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук.

4. "Ви подумайте — знову правопис змінили! Була колись «кляса», потім стала «класа», тепер знову «кляса»... Та це ж знущання..."

5. Копер — споруда над стовбуром шахти, де встановлено механізм для піднімання "на-гора" людей, вугілля, породи.

6. ...Спершу в батьківщину святу я спрямую свій політ, і спитаю рідну матір, як вона тепер живе. Нема щастя, нема долі...

7. І напевно вже могилка зеленою травою заросла...

8. Кліть — ліфт, яким опускають людей у шахту і піднімають їх на поверхню.

9. — Спішіть, купуйте! Цілковита ліквідація неписьменної України! Українська граматика зі словником і перекладом на російську мову замість шістдесяти — двадцять копійок! Повний розпродаж! Українські граматики і словники! Громадяни, поспішайте, купуйте!!

10. ДВУ — Державне видавництво України.
11. — Сигари? Сигар нема, папіроси лише продаємо.
12. — Ах, це ви по-українськи..
13. Сусальний (рос.) — сухозлітний, розм. позлітка; в переносному значенні — солодкий, солодкавий.
14. Цікаво, що там робиться у хахлів?
15. ВИШ — вища школа.
16. Завагітпропу ОПК — завідуючий відділом агітації і пропаганди Окружного партійного комітету.
17. "Всі за оволодіння українською радянською культурою".
18. "Дивись — шахту намалював на картинці, навіть дерево коло дому росте..."
19. Крепь (рос.) — кріплення: дерев'яні стояки, якими в шахті підпирають покрівлю на місці вибраного вугілля.
20. — Давай наступну піч!..
21. — Тримайся лівої сторони! Лівої сторони там!
22. — Лівої сторони, товариші! Вагонетки!
23. З вітерцем.
24. — Нам, товариші, необхідно, а особливо це щодо молоді, — висловлюючись по-українськи, вивчати українську мову. Це, товариші, неодмінно, тому що як же це інакше!..
25. — Товариші письменники! Донбаський пролетаріят хоче бачити себе в українському вислові. Ви вже, будьте ласкаві, напишіть, постарайтеся, тому що дуже вже хочеться побачити себе в українському вислові, так..
26. — Чому це, товариші письменники, ніхто не зверне увагу, що в наших установах досі не говорять по-українськи? Якщо б говорили, то і робітник швидше навчився б, легше йому було б..
27. — От книжки б такі про робітниче життя українською мовою треба було б видати і щоб робітникові було зрозуміліше..
- Дорого коштують гарні українські книжки. Дешевше б їх яось.
- Якщо ми живемо на Україні, товариші, значить ми повинні знати українську мову. Тут розмірковувати багато нема чого. Це зрозуміло.
28. — Українізація Донбасу? Це, хлопці, не пройде! Будете українізувати — підуть від вас інженери і робітники, залишаться ваші шахти пустими.
29. — Інженери не хочуть українізуватися, і нічого не зробіте. До інженера не можна застосовувати ті методи, які застосовують Бойко і компанія з Київського Укрлікнепу. Якщо б інакше підійти, можливо і вийшло б щось, а так — ні.
30. — Так, цілком правильно. Ми — пани!
31. — Нас, інженерів, купили. Купили наше знання, наш досвід; ми чесно виконуємо нашу службу, а на все інше наплювати.
32. — Так, продалися.
33. — Якщо хочете — так, мабуть, проституція.

ДЖЕРЕЛА ЕКСПРЕСІЇ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ І. ФРАНКА

Зиновія Франко

Мова такого майстра поетичної творчості, яким був Іван Франко, постає перед її дослідниками неодмінно у трьох вимірах: у часі, просторі і в енергії, тобто в силі емоціонально-психологічної виразовості і в дієвості сугестії.

У часовій площині вона відповідає тодішньому станові літературної мови з її узусами лексики й граматики, з її усталеними зворотами й метафоризованими висловами. Вона співвідносна й зі суспільними віяннями в їх проєкціях на мову, з їх онароднюванням чи окнижнюванням, а звідси з приливами то фолкльорних і діалектних, то іномовних й інтернаціональних елементів. Вона, нарешті, і небезвідносна до художнього напрямку реалізму, що саме тоді вийшов на арену на зміну революційному романтизмові, перейнявши від нього ідеал самовизначення особи і народу, реалізму, що націлив свій зображувальний об'єктив на соціально значимі явища дійсності, а значить, і на відповідний тематичний діяпазон лексико-виразових засобів і на відповідну гаму експресивних тональностей. Разом з тим вона більшою чи меншою мірою співзвучна й з пам'яттю мови з відлунням у ній різних літературних течій і тим відкладенням, які ці течії зробили в поетиці слова, тобто в тій ділянці, де аперцепція виразовості найвища.

Франко прийшов у літературу Західньої України тоді, коли ще треба було вибирати між мертвим язичієм і живою народною мовою і вибрати останню, коли живучим був ще ригоризм старої силабо-тонічної поетики, а нова, тонічна, основана на фолкльорних традиціях, тільки утверджувалася і літературно модифікувалася. Відстале від Європи на століття, а то й більше, західньоукраїнське письменство, яке з незначними пробудженнями майже проспало барокко з його екстремами: авторитарністю і демократизмом суспільного ладу, елітарністю і масовістю літератури, льокумом і гльобальністю естетичних цінностей, екстремами, що то розпалювали, то пригашували пристрасті митців, проспало й клясицизм, чиї заклики до самозречення одиниці і нівеляції нації викликали дедалі сильніші протиборствуючі хвилі, і дало про себе знати в кінці 18 ст. віршами так званої "світської

Текст доповіді виголошено у Манітобському університеті (Вінніпег, Канада) у вересні 1988 р. Змінюємо правопис відповідно до наших вимог. — Ред.

політики", а в перших десятиліттях 19 ст. вбогою продукцією, аж ніяк не співзвучною з літературно-художніми напрямками Європи, продукцією, яку потім Франко назве галицькою мізерією. І лише демократична течія кінця 30-их років 19 ст., найяскравіше репрезентована творчістю М. Шашкевича, "у віршах якого, — за словами Франка, — перший раз повіяло духом поезії 19 віку", зуміла проїнятися постулятами романтизму і повернути їх не в бік містицизму чи оголеного етнографізму, як це мало місце подекуди в інших слов'янських літературах, а в бік живого інтересу до народу, до його творчості, традиції, мови. За цим першим культурно-мистецьким імпортом пішли й наступні, які відразу знайшли сприятливий ґрунт в Галичині.

Франко прийшов слідом за Шевченком, щоб, як і він, утвердити свій народ і вивести його літературу, перед якою у всій відкритості стояло ще питання: бути чи не бути їй серед високорозвинених літератур світу на висоті вселюдських ідеалів, прийшов, щоб її мові, яка обслуговувала ще в основному художню творчість, започаткувати поліфункціональність. І йому вдалося це зробити. У поетичній мовотворчості він акумулював усе, що становило минуле і тогочасне рідної мови і на тій основі все те цінне, що було здобутком образного мислення поезії багатьох народів світу. Мовотворчість Франка в її цілком органічній підвладності художнім напрямкам, всім перипетіям у сфері соціуму-мови і ваганням між традиційністю і модерністю, між книжністю і народністю, була насамперед породженням епохи.

З ідейним віянням доби соціальних антагонізмів та національного усвідомлення народу в його соціальному переломленні пов'язане виникнення алегоричних образів його поезії — Вічного революціонера, Каменярів і Наймита. Епохою породжені і такі відтворені ним в поезії поняття, як пролетарій і робітник, спільний труд і вільна праця. Ідейним напрямом революційного романтизму мотивована символіка його "Веснянок", "Осінніх дум", а критичному реалізмові зобов'язані появою його "Вільні сонети" і "Думи пролетаря". Альтернацією понять цього напрямку як і ремінісценцій барокко мотивована контрастність об'єктів оспівування, світло-тіньових зарисовок і мажорно-мінорних переливів поезії його збірки *З вершин і низин*.

У просторовій площині Франко не вузьколокальний і не регіональний, хоч і виріс на бойківській розмовній і діалектній стихії, і її ґрунтові води ніколи не переставали живити його мову. Він — яскравий представник західноукраїнськості, а згодом в усвідомленій практиці до літературної уніфікації. Західний компонент як стихійний, а не стилістично мотивований, специфікує все його поетичне мовлення, але найрельєфніше дає про себе знати в

тих віршах, сюжети яких мають прив'язаність до місця, в циклах "Галицькі образки", "Знайомим і незнайомим", "По селах", "На злобу дня". Їх мовна локалізація забезпечується наборами назв фактологічних реалій, інституцій, осіб (наприклад, штольня, склеп), виразами з діалектними лексемами й формами (не бажає більше нич, є днесь), топонімами того краю (Підгір'я, Борислав, річка Тисьменичка) і суто регіональними антропонімами (Митриха, Максим Цюник).

Неспівмірні з часово-просторовими координатами є лише речовий зміст, чи інакше, матеріальний субстрат, і почуттєва форма його поезії. Не виходять з обігу у світі естетики слова і не піддається девальвації краса і правда відтворення, пристрасність зображення, а звідси й експресія поетичного мовлення, дійовість якої не слабне ні з якої відстані.

Сама система експресивних засобів, як сукупність компонентів поетики слова, способів версифікації та жанрово-тематичної специфікації, прийомів вияву авторських позицій, суджень і оцінок має глибоко національне підґрунтя і яскраве індивідуальне мовне вираження. Але разом з тим вона своїми мотивами, ремінісценціями, ланцюжком асоціацій з дійсним чи уявним конструктором, тобто семіотикою поетики, значною мірою пов'язана з такою ж семіотикою найближчих їй російських, польських та інших слов'янських поетів. В окремих творах вона часто перегукується з образними висловами багатьох західноєвропейських поетів.

Національними джерелами поетичного мовотворення Франка були: усна народна мова в її фольклорному, розмовному й діалектному виявах, і писемна в її старій та новій літературних формах і в її західній та східній традиціях.

Фольклорне джерело найбільш автономно дало себе знати в його ранніх поезіях і в ряді пізніших із збірки *Зів'яле листя*, де воно відіграло ролі елемента інтимізації і виступало то в адекватному, то в трансформованому, то в ремінісцентному вигляді, але факультативно, підспудно, через більш чи менш відчутні ремінісценції, пролягало через усі ті твори, де ліризм спливав експресивною домінантою розповіді.

Народно-розмовне джерело у своїй опрацьованій літературній формі заявляє про себе яскраво у творах епічного плинну розповіді. У таких творах розмовно-побутові слова й вирази виступають у своїй інформативній функції без конотацій, бо, як правило, в структуру тропів не входять, хоч у стилістичних фігурах часто відіграють ролі експресивних домінант.

Розмовне, як і фольклорне джерело, використовувалося Франком у різних творах неоднаковою мірою. Але основним джерелом його поетичного мовлення була тогочасна літературна мова. На її базі вводяться в дію фактори експресивної індукції. А

ними є: символізація соціально-значущих слів і виразів (молот, верстати ремісницькі), ампліфікація звичайних, побутових слів (сльози, сум, нещастя), алегоризація в соціальному ключі явищ природи (земле, моя всеплодюша мати...). І в цьому він спирався на досвід української, слов'янської і світової поезій, на Шевченкову неефектовану образотворчість, на його практику естетизації без парнаських прийомів, на його манеру символізації ("вігострить сокиру та й заходиться вже будить"). Йому близький був досвід Пушкіна з його широкою амплітудою зображувальних засобів і типів мовлення: від вишукано-елітарного (пор.: "На берегу пустынных волн...", "я памятник себе воздвиг нерукотворный...") до знижено-просторічного ("Врите, врите, бесенята, / Заворчал на них отец..."). Він захоплювався і поетикою Міцкевича, опоетизуванням ним атрибутів вітчизни, подій її минулого (пор.: *Litwo ojczyzna moja, ty jesteś jak zdrowie...*). Не пройшов незачепленим у мовомисленні Франка досвід і таких сучасних йому західноєвропейських поетів, як Поль Верлен, Артюр Рембо і Еміль Вергарн. При тому Поль Верлен, не так з його лозунгом "музика передусім" і з його музичністю вірша, з бездоганною його ефонічною організацією і музичною стихією, зумовленою сприйманням світу через звуки, як комунарівськими мотивами з естетизацією знарядь праці і боротьби. Далі Артюр Рембо з його прометеївсько-комунарівським патосом у "Віршах 1871 р." і з такою ж музичністю вірша, яка в його інтерпретації була підпорядкуванням смислу слів акустичній кореляції звуків, з його пошуками кольорів звуків (у вірші "Голосні"), з його "словами на волі", що виливалися позбавленням слів їх внутрішньої форми і, нарешті, з естетизацією реалій та аксесуарів злиденного побуту (у "Шукачі вошей") і "контамінацією рідких і грубих слів" (у "Венера Анадіомена"). І зовсім не подібний на попередніх Еміль Вергарн, трибун клясової боротьби, співець контрастів капіталістичного світу і всесвітньої гармонії (у вірші "Ідеї"), в поезіях якого вперше знайшли вираження заклики до "світлих днів" і символ ранкової зорі, як предтечі революції ("хай тепер займаються зорі"). Правда, і Вергарн, поет реалістичного спрямування, не пройшов мимо віянь містицизму і т. зв. метафізичности, мимо деклярацій школи парнасців і символістів з проголошуванням ними завданням мистецтва відображати трансцендентальне, яке можна передавати тільки символами.

Звичайно, вкрай екстравагантні прийоми музичности і символізації були для Франка неприйнятними, як і всяка штучність, всяка котурнія, але до творення символів і до омилозвучування рефренів-акордів, як генераторів експресії, він вдавався неодноразово (пор. "Беркут", "Конквістадори"). Своїм нахилом до алегоризації він значною мірою завдячував впливові західно-

європейської символістської і парнаської течій. А від Вергарна певною мірою Франко сприйняв і прийом соціального "переозвучування" і естетизації побутових слів та виразів і застосував цей прийом у віршах "На суді", "Гадки на межі" та ін.

Естетизуючи і розширюючи семантичні поля назв реалій буденного побуту, Франко разом з тим піднімав до рангу поетичних і соціально знижені поняття. Одним із способів такого підняття було вбирання їх у найбільш канонізовану строфічну форму, наприклад, сонета, з тим, щоб самою формою зробити виклик усталеним традиціям, як це робив і Рембо, і у світ вишуканих, парнаських понять ввести ігноровані і погорджувані до того поняття і злиденні реалії, які мали повернути до себе увагу для того, щоб їх усунути з життя. Так він зробив у циклі віршів "Тюремні сонети".

Деякі образи та алегорії почерпнуті Франком з біблійного письменства і з західноєвропейських літератур доби класицизму, де ці образи знаходили художнє втілення. Наприклад, алегорія дзвонів як уособлення одноманітних звуків, що визначають безвихідь і мінорний стан людини, павука із снуванням сітей, як символу людського життя, вплетені ним у сюжетну канву поеми "Іван Вишенський"; зіставлення експресивно дисонуючих дійств (бенкету й похорону) і полярних субстанціональних станів (життя і смерті) застосовані в поемі "Похорон", біблійний образ Каїна в легенді "Смерть Каїна", а Мойсея в однойменній поемі.

Роздвоєння образу в поемі "Похорон" відбувається у сфері свідомості, психіки. Зовні воно було вbrane у форму сновидіння. Європейська література епохи барокко і фолкльор різних народів мають достатню кількість аналогічних прикладів розщеплення єдиного образу, що здійснюється через візії, галюцинації, як спосіб протиставлення двох начал — добра і зла та покарання в епілозі зла. Видозміною цього засобу є метаморфози, що представляють реальний у межах уявлюваного діяпазон перетворень матерії і відкривають перспективи для пізнання можливостей і психічних видозмінювань аж до абсолютних антиподів. У зв'язку з цим твір поліфонічний і поліхроматичний, він багатопляновий і архітектонічно. Це ритмо-версифікаційна мозаїка.

В поемі "Похорон" поет творить тропейчні образи (порівняння і метафори) на основі асоціативного зіставлення антропоморфізованих явищ природи з діями людини (Наче мла пливе лугами, мов ріка з глибоких плес; зорі глипають з небес). Власне та сфера асоціацій мала значне поширення в поезії багатьох народів світу і чи не найбільше культивувалася в європейському поетичному барокко.

В європейському контексті спливає і образ Каїна в легенді "Смерть Каїна", де Каїн потрачений в душі Байронової традиції і

виступає мислячим, прагнучим знань нескореним борцем проти авторитарності самодержця.

Ідея, а разом з нею той комплекс філософських і морально-етичних проблем, що висувалися у ході розгортання фабули, вимагали для своєї словесно-виразової матеріалізації введення в дію різних семантичних шарів лексики, підпорядкування їх якійсь одній настроєво-експресивній гамі, вимагали вони й певної манери розповіді. Якщо йдеться про стиль розповіді, то у всьому творі він один — ораторський, розмовно-патетичний. Повна відсутність ліричного струменя, компенсована концентрованим інтелектуалізмом, і суцільний драматично-мажорний тон дали можливість повести розповідь у єдиному експресивному ключі.

Інтернаціональною була й тема пророка, яку Франко, переливши в національну форму, художньо втілив в образі Мойсея в однойменній поемі. Тема пророка, його ролі, його стосунку до народу чи юрби в світовій, у слов'янській і навіть у українській літературі мала багато варіантів опрацювання. Відомо, що в поезії Пушкіна завдання пророка зводилося до того, щоб "глаголом жечь сердца людей", у Лермонтова пророк не визнавався юрбою, на нього показували пальцем, перестерігаючи дітей "Смотрите, как он наг и беден, как презирают все его". Так само непризнаний юрбою пророк у поемі Ю. Словацького "Ангеллі". Свою місію пророка серед польських політичних засланців у Сибіру Ангеллі трактує в біблійно-християнському пляні. Покутою і аскетичним життям він намагається виблагати в Бога спасіння душі свого народу, повернення йому моральної чистоти, необхідної для відродження віри в ідеал.

У Шевченка посланий Богом пророк прийшов на землю творити добро. Його полюбили добрі люди, а "лукаві" "на стогнах каменем побили". І Бог "вомісто кроткого пророка царя вам повелів подать". У П. Грабовського співець "одинокий на світі". В Лесі Українки пророк серед народу, в якого "в'ялі серця", проголошує правду, і хоч на голос той будуть мовчати, "Та слава про них загримить до зірок, Що є з їх народу пророк".

Через усі твори, в яких висвітлюється тема взаємин пророка з народом, проходить думка про непризнання масами свого співця, про його самотність серед юрби "лукавих", "мовчазних", "обережних" і нарешті "тупих". І все таки доля пророка запалювати словом серця людей. У цьому інваріантність образу.

У змалюванні образу пророка Франко пішов далі своїх попередників і сучасників, наділивши свого Мойсея не лише силою духа, здатною з маси творити народ і піднімати його на подвиги, але й всепрощаючою любов'ю до народу, здатною пробачити завдані пророкові незаслужені удари й спричинений натопвом гіркий біль.

Висока атестація поеми з погляду її художности збігається з такою оцінкою її мовної майстерности.

"Мойсей" складається фактично з двох структурно самостійних частин, прологу і самої поеми, яких об'єднує в цілість почуттєвий автобіографізм. У першій частині авторські почуття виливаються в автентичній формі, у другій вбрані в художні образи біблійної епохи.

На відміну від прологу, складеного 16-ма Дантівськими терцинами, поема написана катренами (чотирисопним ямбом) і витримана в пляні протиставлення двох ідейно-фабульних начал — людського "низького" і божественного "високого", двох філософських концепцій — сумніву і віри, які для свого переведення на мовну тканину вимагали двох експресивних тональностей і двох комплексів виразових засобів.

Теми й образи, які мали світовий обіг, у мовотворчості Франка були пропущені через призму тогочасности, через свідомість і мовну естетику поета і через індивідуальне світобачення. Це робило їх вписаними в час і локалізованими в просторі, але разом з тим незаземленими в них. Це немов наповнювало їх автобіографічним струменем, але разом з тим не перетворювало в біографічні. Вони залишилися філософсько-узагальненими образами світової літератури в їх національному поетичному втіленні. І як такі вони стали надбанням українського поетичного мовлення і не втратили своєї експресивної дієвості і на сьогодні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Франко І. "М. Шашкевич і галицько-руська література". *Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах*, т. 29 (Київ: в-во "Наукова думка", 1976-1986).
2. Кочур Г. "Поезія Поля Верлена". *Поля Верлен. Лірика*. Київ: 1968.
3. Балашов Н. М. "Рембо и связь двух веков". *Артур Рембо. Стихи*. Москва: 1982.
4. Терещенко М. "Трибун і майстер". *Еміль Верхарн. Вибране*. Київ: 1966.
5. Франко І. "Доповіді Міріама". *Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах*, т. 29.

ФЕОДОСІЙ ГУМЕНЮК —
МИСТЕЦЬ ПОЕТИЧНОЇ УРОЧИСТОСТІ

Володимир Попович

У серпні 1988 р. приїздив до Парижу з України на один місяць мистець Феодосій Гуменюк, якого запросив його приятель маляр Володимир Макаренко.

Заграничні поїздки мистців уважаються в усьому світі такою буденною подією, що про них навіть не згадують у пресі, хібащо з цієї нагоди влаштовуються їхні виставки (наприклад, Любослав Гуцалюк приїжджає майже щороку з Нью-Йорку до Франції на літні місяці, але ніхто про це не подає вісток до газет). Відвідини чужих країн для мистців, як і для науковців, просто професійна необхідність, проте виїхати за кордон з Радянського Союзу мистцеві майже так само неможливо, як верблюдові пролізти крізь вушко голки. Відомі всього чотири (!) мистці з України, які за останні чотири десятиліття мали "привілей" побувати у чужих державах: Микола Глушенко, Анатоль Петрицький, Василь Бородай і Василь Касіян.

Натомість чимало мистців везли з України у східньому напрямі на довголітні каторги у концтабори (Стефанія Шабатура, Опанас Заливаха, Петро Рубан, Олександр Сергієнко), а дехто загинув при "невияснених" обставинах (Алла Горська і Ростислав Палецький), не кажучи про фізичну ліквідацію всіх бойчукістів і про нечуваний у світі моральний терор супроти талановитих і національно свідомих діячів культури. Такою була жорстока дійсність в Україні до часу "гласности". Здається, тепер, за влади Горбачова, починає дещо мінятися, і поїздка Гуменюка до Франції була, може, чи не першою ластівкою цієї зміни.

Феодосій Гуменюк народився 1941 р. в селі Рибчинці Вінницької області. Мистецьку освіту почав у Дніпропетровську, а закінчив у Ленінграді в Інституті живопису, скульптури і архітектури імені І. Рєпіна. В 1972-1973 рр. він брав участь в офіційних виставках у Ленінграді, Чехо-Словаччині та Москві, а в 1974 р. — у приватній виставці мистців-неконформістів у Ленінграді.

1975 р. Гуменюк разом з Макаренком зорганізували першу неофіційну виставку українських мистців у Москві (26 листопада — 7 грудня), на яку дали свої твори окрім Гуменюка, який тоді постійно перебував у Ленінграді, та Макаренка з Талліна — Наталка Павленко і Віталій Сазонов з Москви та Володимир Стрель-

Феодосій Гуменюк, *Маруся Чурай* (олія, 1986)

ніков і Людмила Яструб з Одеси. Виставка відбулася у приватному мешканні одного московського колекціонера. Кілька місяців пізніше (12-22 березня 1976 р.) Гуменюк влаштував другу, подібну виставку, в Москві, цим разом на ній було представлено понад 200 творів 13-ох мистців.

Приватні виставки українського мистецтва, до того не в стилі соціалістичного реалізму, не подобалися владі — Гуменюкові заборонили далі перебувати в Ленінграді й він був змушений виїхати у 1977 р. до Дніпропетровська. Та й там не дали йому спокою: Олекса Вусик, член Спілки письменників України (!), помістив у *Дніпропетровській зорі* наклепницьку статтю в чисто сталінському стилі проти мистця.¹

Стаття-донос була, правдоподібно, виготовлена на замовлення КГБ, бо після пресової нагінки відразу прийшли, так як це там водиться, адміністративні репресії — Гуменюка виключили зі Спілки художників України, а потім відібрали йому роботу. Коли б

у 1985 р. не почалася "гласність", то невідомо, де перебував би сьогодні Гуменюк. За Горбачова переслідування українських діячів культури хоч не припинилися, то бодай притупилися, і мистець зміг лишитися у Дніпропетровську, а недавно повернутися до Ленінграду.

1988 рік був для Гуменюка багатий на виставки — дві індивідуальні престижіві виставки, перша навесні в Етнографічному музеї у Львові, друга в червні у Державному музеї українського народного декоративного мистецтва УРСР в Києві на території Києво-Печерської лаври. Кияни масово відвідали виставку, про неї була передача на телебаченні, на відкритті промовляв поет Борис Олійник, виступали бандуристи і солістки з Державного заслуженого академічного українського народного хору імени Г. Верьовки, а журнал *Україна* помістив ілюстровану статтю Олександра Климчука "Горобчиком хліба..."²

Гуменюк також брав участь у збірних виставках, присвячених ювілеєві 1000-ліття християнства в Київській Русі — у міській виставці в Ленінграді та в республіканських виставках у Києві і Новгороді.

Гуменюк одружений з маляркою Наталкою Павленко, вони мають донечку Уляну.

Любов до українського мистецтва Гуменюк виніс з рідної хати, а за студентських часів збирав рідкісні пам'ятки народного мистецтва та ікони, які пізніше можна було бачити в його робітні у Ленінграді. До цієї робітні радо заходили українські студенти і мистці, де знаходили в особі господаря приятного і широкого земляка.

Наші заокеанські туристи привезли з Радянського Союзу до Канади невелику кількість творів Гуменюка, і Спілка українських образотворчих мистців у Канаді організувала з цих приватних збірок першу виставку від 25 червня до 9 липня 1978 р. в галерії "Фокус" у Торонті (без відома і згоди автора), на якій показано коло 30 творів. Друга його виставка, також з приватних збірок, відбулася від 2 до 11 грудня 1983 р. в галерії Канадсько-української мистецької фундації в Торонті.

Репродукції картин Гуменюка помішували впродовж кількох років варшавські українські календарі, а в календарі за 1977 р. було їх 19 (малярство і графіка).

Роки навчання і початків самостійної творчості Гуменюка припадають на короткотривалий період хрущовської відлиги, коли молоді мистці, відмовляючися від соціалістичного реалізму, шукали власних шляхів з бажанням творити мистецтво для самого мистецтва. Відкинення офіційного стилю не мало протидержавного забарвлення, ні політичних мотивів, тільки суто естетичні, бо закостенілий "казьонний" стиль витворив задушливу атмосферу і не давав

Феодосій Гуменюк, *Трійця* (олія, 1981)

можливості для формальних пошуків, які завжди були і є суттю та ціллю мистецтва.

Соціалістичний реалізм, подібно як і його попередник у передреволюційній Росії "передвижництво", базувався не на естетичних принципах, лише на ідеології. У висліді він намагався показати те, що називають "героїчним реалізмом" у мажорних тонах, штучних театральних позах і з обмеженою тематикою (Ленін, агресивні червоноармійці, веселі доярки тощо).

Відкидаючи цинічно-фальшиве представлення дійсності і бунтуючись проти застою в стилістичній площині, мистці кинулися шукати нових доріг і то в найрізноманітніших напрямках. Багато з них експериментували на базі західноєвропейських стилів першої половини 20-го ст., почавши від кубізму, сюрреалізму, експресіонізму аж до абстракціонізму і до фотографічного реалізму, що були засуджені в Радянському Союзі як декадентські течії "гнилого

Заходу". Дехто підпав під вплив східніх філософій і навіть абстрактної каліграфії.

Українські молоді мистці (не всі) також пішли подібним руслом, хоч між ними були й такі, котрі старалися нав'язувати свою творчість до рідних традицій чи до творчости славних попередників (Михайла Бойчука, Юрія Нарбута, Анатолія Петрицького та інших), до народного мистецтва (головно в надмірно стилізованій графіці) і рідше до іконописного малярства.

Сучасна мистецька творчість в Україні, коли орієнтуватися на зразки, показувані на Заході,³ стилістично дуже різноманітна і строката, подібно як і в Західній Європі — нема покищо в ній нічого спільного, об'єднуючого, крім... відкинення соціалістичного реалізму.

Гуменюк належить до небагатьох мистців, які зуміли створити свій власний стиль, то якому їх можна відразу пізнати. Тематика його творів, — подібно як це було, наприклад, у Тараса Шевченка, Фотія Красицького, Юрія Нарбута, Анатолія Петрицького, Миколи Бутовича і Галини Мазепи, — суто національна, українська. Гуменюк бере сюжети з нашої історії, з традиційних обрядів і з народного побуту минулих віків. Його зір звернений до давнини, до всього того, що було типовим і унікальним для українського народу.

Коли якомусь народові грозить насильне, систематично ведене віками винищення і втрата власної духовности, то цілком зрозуміло, що культурні діячі даного народу хапаються, як дошки рятунку, споминів про минуле своєї країни, коли її життя проходило у вільних, рідних формах, витворених і закарбованих у народній пам'яті впродовж віків.

Жоден народ не може існувати без своєї історичної пам'яті, власної мови і культури — тому не треба дивуватися, що молоде покоління в Україні тепер чутливе до історії та традицій (небувалий успіх роману Ліни Костенко *Маруся Чурай*, відновлення звичаю колядування чи захоплення молодих "бойчукізмом"). Хто знає, як малював би сьогодні Гуменюк, коли б життя українського народу було інше, ніж воно є у дійсності.

Радянська преса, критикуючи Гуменюка, закидала йому "ідеалізацію минушини", "зображення не української історичної дійсности, а дійсности якоїсь сумнівної лжесимволіки". Ці критики забували, що сьогодні маляр не історичний хронікер-документаліст, а він, як мистець, дає уявний, синтетичний образ історії, повний символіки, а не звичайні реалістичні ілюстрації подій та осіб, що їх тепер заступає фільмова плівка, а колись представляло історичне малярство, в якому, до речі, також обходилися без "ідеалізації" (Ян Матейко, Люї Давід та інші).

Навіть якщо в творчості Гуменюка є якась доза ідеалізації

минулого, то вона абсолютно не є виявом якогось "українського буржуазного націоналізму" (в малярстві Гуменюка нема і натяків на національну пику чи погорду до інших народів), це лише вислів елементарного почуття особистої і національної гідності, як і доказ знання та шанобливого ставлення до рідних традицій. Тому картини Гуменюка на історичні теми не претендують на справжні історичні образи, на вірогідні ілюстрації відомих подій, вони завжди суто мистецькі твори, навіяні духом романтики, з власним підходом і оригінальним стилем. Також і його композиції на теми народного побуту ніколи не є точними етнографічними описами чи студіями (як це було в деяких працях Олени Кульчицької), бо і в них творча уява маляра перетворила ніби звичайні, щоб не сказати банальні, сюжети на високоякісні твори чистого мистецтва.

Що ж малює Гуменюк на своїх полотнах?

Композиції з нашої історії — головню з козацької доби, з гетьманами на конях, статечну козацьку старшину, козаків у походах...

Історичні легенди — з козаком Мамаєм, Роксоляною, Марусею Чурай...

Славні історичні постаті — великих гетьманів, Тараса Шевченка...

Народні обряди — Різдво, колядників, вертеп, свято Купала, свято врожаю...

Народний побут — ярмарки, жнива, життя чумаків, працю хліборобів, кобзарів, музикантів, народні типи в регіональних строях різних областей...

Інколи Гуменюк пов'язує теми з релігійним життям народу — малює єпископів, церкви та ікони, характеристичні для Гетьманщини 17-18 ст. (його ікони — це не копії відомих зразків, лише власні та дуже оригінальні композиції). Глибоко поетичний зміст українських дум і народних пісень дає мистцеві надхнення до все нових композицій. Навіть коли Гуменюк малює чисто символічні композиції, він послуговується виключно фігурами з народного життя і побуту. Одним словом, Гуменюк малює, і то в цілком символічний спосіб, далекий від реалізму, історію, колишнє життя та звичаї українського народу так, як він це бачить у своїй поетичній уяві-візії. Досі він не малював ні краєвидів, ні справжніх портретів, ні абстрактних композицій.

Отже, під формально-стилістичним оглядом малярство Гуменюка фігуративне, антинатуралістичне, сильно стилізоване і декоративне з загальниковим, досить спрощеним рисунком. Мистець дискретно використовує стилістичні здобутки кубізму і футуризму там, де це йому потрібно, не підпадаючи при цьому під вплив цих уже проминутих стилів. Вплив кубізму видно в рисунку форм, які спрощені і наближені до структури вальців і сфер, а

футуризм можна добачити в представленні рівночасного руху багатьох стилізованих фігур (*Гетьман, 1977*). Гуменюк любить рух, життя, дію, і тому майже не малює статистичних композицій. Його стиль підходив би добре до рисункових фільмів і до "банд десіне", дуже модних і сильно поширених нині.

Хоч постаті Гуменюка представлені завжди в русі, його картини не можна назвати "необароковими", бо в них нема досить виставности, надмірностей, патосу і штучного блиску, а радше видно нахилч до поміркованого монументалізму.

Треба признати мистцеві велике відчуття міри і такту — він ніколи не попадає в декларативний героїзм, так і відчувається, що автор ставиться до своїх сюжетів з любов'ю і серйозністю.

У багатьох творах Гуменюка можна спостерігати елементи сюрреалізму (риба летить у повітрі, ангел тримає гетьманського коня, голова вола серед колядників, півні, голуби, різнокольорові стяжки на обрії, малі церкви між людьми, герби, військові прапори, церковні хоругви тощо).

Всі ці сюрреалістичні виставки ні парадоксальні, ні позбавлені логіки, як це часто буває в західноєвропейських сюрреалістів — вони так органічно поєднані з цілістю композиції, що не тільки не шокують, але навіть не впадають зразу в око. Зрештою, ці сюрреалістичні компоненти не є стилістичною самоціллю автора, своєрідною даниною моді. Вони скоріше служать йому за різні символи, а вибір символів надзвичайно влучний і характеристичний. Наприклад, хліборобсько-господарський елемент символізують сніп пшениці, голова вола, півень; лицарство — шабля, кінь, прапор. Взагалі кінь дуже часто присутній на картинах Гуменюка — з вершником або без нього, на конях сидять також жінки. Для композицій з чумаками символами служать риби, воли і широкі вози. Особливо виразно присутні символи в композиціях зі зображенням обрядів.

Здебільша композиції Гуменюка багатофігурні, пов'язані в одну цілість, хоч деколи не всі фігури сприймається рівночасно і вони немов би творять багатосюжетні композиції — зглядно показують тих самих людей в різний час (такий підхід відомий у наших старих іконах, а в сучасному нашому мистецтві на малюнках Никифора).

Можливо декотрі, густо заповнені, багатофігурні картини могли б втомити око глядача, якщо б образ був малого формату, але Гуменюк малює відносно великі полотна, тож їх зміст сприймається без труду. Зрештою, багатофігурних композицій невелика кількість. Більшість його картин мають три-чотири персонажі, а чимало творів тільки два. Отже немає перевантаження складними, багатофігурними композиціями.

Гуменюк не пише по картинах, так як це можна побачити на

деяких творах його сучасників-модерністів — Макаренка, Антона Соломухи і Сергія Гети. Хоч, правда, в українському давньому малярстві (ікони, народні малюнки, а особливо *Мамаї*) писаний текст був інтегральною частиною твору. В сучасному малярстві такі вставні тексти могли б виглядати як зайвий анахронізм і вносити непотрібний дисонанс (хоч писані тексти добре гармонізують з малюнками Никифора).

Рисунок у Гуменюка загальниковий, без точного і детального випрацювання. Наприклад, деколи замість облич видно самі білі плями або лише непомітні натяки на форму очей і носа. Рисунок творять кольорові площини і значно рідше контурні лінії (*Маруся Чурай*).

У кожному творі рисунок всюди однаково трактований, немає більше або менше випрацюваних місць, одні композиції мають виразніший рисунок, інші скоріше виглядають немов би проекти килимів, бо кольорові площини в них сильніше підкреслені від рисунка.

Гуменюк звертає особливу увагу на чітке відображення обличчя. Всі обличчя подовгасті, гарні, шляхетні та мужні; чоловіки з довгими чорними вусами, козаки з чубами, жінки з великими очима, високими бровами і довгим волоссям. Постаті стрункі, високі, навіть часом дуже високі, з них випромінює природна гордість. Одяг народний, але без етнографічної точності, тільки сильно стилізований і упрощений, жінки у довгих спідницях чи плахах, чоловіки в жупанах, свитках або білих сорочках. Тому що його малярство площинне, майже немає в ньому тінювання, ні зображення рельєфу, але щоб картина не виглядала монотонною, мистець, накладаючи темнішу барву, надає тут і там ілюзію глибини простору чи об'єму фігур.

У загальному, кольори Гуменюка теплі, насичені, "переспілі", немов осінні. Вони добре згармонізовані та навіть тоді, коли їх багато на одній картині, завжди творять виразну загальну тональність без "солістів" і без яркої яскравості тонів. Кольорит приємний, лагідний, інколи врочистий. Деякі картини на історичні теми мають надто притемнені барви з перевагою синіх тонів, які надають їм додаткової поваги і вигляду "давности", немов би вони вже почорніли від зуба часу.

Мистець кладе фарби цілими однобарвними площинами, немов на фресках. Кольори також творять рисунок, бо Гуменюк не любить вживати контурні лінії. Хоч він добре відчуває кольори і підбирає їх дуже старанно, все ж таки не ставить їх на перше місце, лише підтримує гармонійну рівновагу між кольоритом і сюжетом. Він малює темперою, олією, а також акварелями.

Дехто зараховує Гуменюка до послідовників Бойчука. Однак між стилями бойчукістів і Гуменюка існує досить виразна різниця.

Композиції братів Бойчуків переважно статичні, прозаїчні та скрайньо упрощені, вони строго монументальні без найменших прикрас і з великою увагою до чистої, сильної лінії. Натомість твори Гуменюка не по-бойчуківськи прості, а пишні, бадьоро динамічні, повні поезії та романтики з деякою "барокковою" урочистістю. Для нього характерна буйна творча уява, а також користування досвідом кубістів, футуристів і сюрреалістів. Отже, у порівнянні з Бойчуком твори Гуменюка модерніші та цілком сучасні.

Тематично і стилістично найближчими попередниками Гуменюка у нашому малярстві можна вважати хіба Миколу Бутовича, Галину Мазепу і до деякої міри Едварда Козака. Якщо шукати аналогій у нашій літературі, то між Бойчуком і Гуменюком буде приблизно така різниця, як між Василем Стефаником і Юрієм Яновським. Гуменюк, оспівуючи поетичною, символічною мовою і сучасними малярськими формами минуле українського народу, не викликає при цьому ні ностальгічної туги і жалю за славною бувальщиною, ані не сугерує гордої зарозумілості: він поступає так, немов би хотів пригадати нам у цікавий і заохочуючий спосіб "чиїх батьків ми діти".

Для чужинців суто український зміст творчості нашого мистця не буде цілком зрозумілий і вони готові побачити в ній історичну "екзотику", безперечно цікаву, хоч і далеку від сучасного життя. Але Гуменюк не творить для заграничного глядача — його ціль показати багаті рідні джерела своєму напівзрусифікованому громадянству, щоб розбудити в ньому любов до України, а не шукати лаврів на міжнародних мистецьких ринках.

1. Богдан Певний, "Селективним оком", *Сучасність*, ч. 10, 1985.

2. Олександр Климчук, "Горобчиком хліба...", *Україна* (Київ), ч. 31, липень 1988.

3. Мирослава Мудрак, *Сучасне мистецтво України*. Каталог виставок у Мюнхені, Лондоні та Нью-Йорку, 1979.

НА СТАНОВИЩІ ТРЕТЬОГО

Валеріян Ревуцький

24 серпня 1988 р. у Львові на 98-му році життя помер відомий український актор і режисер Борис Романицький. В історії українського театру 1920-их років його справедливо можна назвати великим третім, якщо справа йде про вагомість творчого доробку тих часів. Коли гострота театральної дискусії 1929 р. зводилася фактично до двобою між великим модератором Лесем Курбасом та консерватором Гнатом Юрою, Романицький в стороні, на периферії, проводив наполегливу працю в театрі імени Заньковецької і завоював перше місце після "Березоля" та театру імени Франка.

Борис Романицький народився 31 березня 1891 р. в селі Чорнобай, тепер Черкаської області, в родині священика. Закінчивши Музично-драматичну школу М. Лисенка в Києві 1915 р., він не пішов до групи молодих ентузіястів, вихованців цієї школи, що склали ядро Молодіжного театру, кероване Л. Курбасом, а опинився в Товаристві українських акторів під керівництвом Івана Мар'яненка за участю М. Заньковецької та П. Саксаганського. Товариство створилося у своєму основному складі з групи акторів, що відійшли від Театру Садовського в Києві. Через рік Товариство опинилося під керівництвом Саксаганського, гастролювало в провінції (переважно в Полтаві), стало Державним народним театром 1918 р., а потім Народним театром (1919-1922). Восени 1922 р. трупа стала новоствореним театром імени Заньковецької, а Романицький — не тільки головним актором у ньому, але й режисером та мистецьким керівником. На початку 1923 р. театр імени Заньковецької вирушив у гастрольну подорож до Полтави, Кременчука, Черкас, на чотири місяці осів у Чернігові, а від 1924 р. три роки працював у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Далі Балта, Луганськ, Харків, а 2 лютого 1931 р. театр розпочав свою працю як стаціонар у Запоріжжі. В часи війни був евакуйований до Тобольська в Сибірі, гастролював у Новокузнецьку, а від осені 1945 р. був переведений до Львова, де 1948 р., у зв'язку з хворобою, Романицький зрікся посади мистецького керівника театру (ним став колишній березілець Борис Тягно) й залишився у ньому режисером і актором аж до смерті.

Кількарічна співпраця молодого актора Романицького з П. Саксаганським визначила його мистецьку платформу. Однією зі своїх засад ще в Державному народному театрі П. Саксаганський поставив проблему реформувати український театр на клясиці, вживаючи реалістичну майстерність українських корифеїв 19 ст. Саме тут, у Державному народному театрі з'явилися такі вистави

як *Розбійники* Ф. Шіллера та *Уріель Акоста* К. Гукцова, де молодий актор Романицький грав провідну роллю Карла Мора в *Розбійниках* (Франца грав Саксаганський) та заголовну роллю в *Уріелі Акості*. Ставши мистецьким керівником театру імені Заньковецької, Романицький притягнув до праці і Саксаганського. Вистава *Розбійників* Шіллера в режисурі Саксаганського була повторена у першому сезоні існування театру імені Заньковецької, а 6 лютого 1926 р. Саксаганський поставив у цьому театрі *Отелло* Шекспіра, де заголовну роллю (вдруге на українській сцені після О. Загарова) грав сам Романицький.

Романицький зазначав, що багато з вказівок Саксаганського у праці над виставою *Отелло* були надзвичайно корисними для нього як актора і режисера. Одночасно й однорічне перебування в театрі імені Заньковецької (1926-1927) О. Загарова, режисера реалістично-психологічного напрямку, який щойно повернувся з еміграції, ще більше зформували мистецькі принципи Романицького. Підсумовуючи п'ятирічну працю театру імені Заньковецької перед початком сезону 1927-1928 рр., він писав: "Наш театр — театр реалістичної форми. Під цим зовсім не треба розуміти, що ми хочемо йти назад, чи затриматись на старих реалістичних трафаретах. Реалізм театр імені Заньковецької розуміє не як копіювання життя, а як мистецько-творчий процес на ґрунті реального відчуття життя, процес, при допомозі якого театр своєю художньою умілістю активно скеровує думку глядача у той чи інший бік".¹

Зі створеним образом Отелло за виставою Саксаганського Романицький залишився й надалі, хоч наступну виставу *Отелло* (1932) ставив уже Іван Чабаненко, а третю — Василь Харченко (1936). І хоч обидва ці режисери закінчили Київський музично-драматичний інститут імені Лисенка ще в ті часи, коли там мала місце система Курбаса, але Романицький залишився (зміни були в оформленні) при попередній інтерпретації образу Отелло, підказаної Саксаганським, що Отелло — не дикун, а людина високого інтелекту, високої культури, визначний тактик та стратег, але, найголовніше, — ідеаліст, що вірить у шляхетність людей, любить їх і нездатний до низького підозріння, і тому, дізнавшись про зраду Дездемони, яку він вважав за найшляхетніше сотворіння, втрачає віру в людину.²

В репертуарі Романицького коло 300 ролей і коло 70 режисерських праць. Для нього не було обмежень успішно грати героїчні чи характерні ролі: Степан і Коваль в *Невольникові* М. Кропивницького, Панас і Цокуль у *Наймичці* І. Карпенка-Карого, Сава, Потоцький, Шмигельський у *Саві Чалому* Карпенка-Карого, Яким і Золотницький у *Степовому гості* Б. Грінченка, Карл і Франц в *Розбійниках* Шіллера, Кавалер ди Риппафрата і Маркіз в *Міран-*

доліні К. Гольдоні, Кошкін і Швандя в *Любові Яровій* К. Треньова. Звичайно, з бігом часу він перейшов на характерні ролі і серед таких були роля Батька Маклени у *Маклені Грасі* М. Куліша чи Адасовського у драмі *Марія Заньковецька* І. Рябокляча.

В широкому репертуарі Романицького великим мистецьким досягненням була заголовна роля у драмі Івана Франка *Сон князя Святослава*, поставленій 1954 р., коли акторові сповнилося вже понад 60 років. Роля князя Святослава дуже складна для виконання. В ній є сила патосу, риторики, деклямаційности. "Романицький, який грав Святослава, намагався будь-що наблизитися до історичної правди. У процесі копіткої напруженої роботи йому вдалося виліпити багатогранний характер князя Святослава, створити напрочуд цільний образ, в якому публіцистичність поєднувалася з живим, реальним буттям мудрого державного діяча, хороброго воїна, громадянина-патріота, вольової людини з усіма притаманними їй вадами",³ — писав у рецензії Б. Завадка. Свідки вистави зазначали, що Романицький висвітлював князя Святослава у нерозривній єдності як державного діяча і як людину. Міміка й тембр його голосу були вміло використані ним у багатюшому розмаїтті своїх нюансів та відтінків, допомагали виявити складність і подекуди суперечливість почуттів.⁴

Важко знайти кращого виконавця за А. Бучму в *Украденому щасті* І. Франка в ролі Миколи Задорожнього. Його також грав Романицький, вдаючись в окремих моментах до гумору й іронії в характері Миколи на основі багатогранної психології нюансів, поданих автором. Але найголовніше в тому, що Романицький сам був і режисером *Украденого щастя*. Він дуже любив цю драму і тричі ставив її: перший раз 1923 р. в Чернігові, другий — у Запоріжжі 1940 р. і третій раз у Львові 1949 р. Як режисер Романицький вирішував *Украдене щастя* як психологічну драму на соціально-побутовій основі з великим підкресленням, що в основі трагедії героїв лежать соціальні причини, "влада землі" зробила їх нещасливими. За час свого керівництва в театрі імені Заньковецької Романицький поставив 210 вистав. Зрозуміло, що він як актор і режисер реалістично-психологічного плану й найбільше тягнувся до подібної драматургії в 1920-их та ранніх 1930-их роках. Тому то з усіх українських театрів того часу він найбільше поставив драм Якова Мамонтова: *Ave Maria*, *Над безоднею*, *До третіх півнів*, *Рожеве павутиння*, *Республіка на колесах*, *Княжна Вікторія*, *На камені горить*. В ранньому періоді праці театру імені Заньковецької також з успіхом йшли драми В. Винниченка: *Чужі люди*, *Memento*, *Дисгармонія*. І Кочерга та М. Ірчан посіли значне місце. Звичайно, з бігом початої русифікації пішла навала російських сучасних драм, п'єси І. Микитенка та О. Корнійчука. І зникла сучасна європейська драматургія. Протягом періоду від 1934 до

1941 року в репертуарі театру імени Заньковецької поставлено лише... одну американську драму *Люди в білих халатах* С. Кінглія.

Театр імени Заньковецької не вдався за часів керівництва Романицького до посиленої пропаганди його творчості. Незважаючи на труднощі організованого й мистецько-побутового характеру, театр цілковито поринув у кропітку працю на периферії, перебував постійно "на колесах", аж доки не устаткувався як стаціонар у Запоріжжі, а після Другої світової війни у Львові. А праця самого Романицького напочатку ще ускладнилася тим, що в березні 1925 р. він несподівано позбувся свого найбільшого колеги Олександра Корольчука і увесь тягар праці впав на нього. У березні 1941 р. громадськість Запоріжжя відзначила десять років стаціонарної праці театру імени Заньковецької у цьому місті. Урочистість збіглася з 50-річчям Романицького та 25-річчям його творчої праці. Керований ним театр був визнаний одним з провідних на Україні, а сам він і його керівник опинилися на становищі третього українського театру — після Харківського імени Шевченка (колишнього "Березоля") та Київського імени Франка.

Говорячи про Романицького, сучасна українська акторка театру імени Заньковецької Лариса Кадирова, підкреслюючи його авторитет у театрі, велике значення як актора, режисера і педагога, зауважила, що він "завжди широко вболіває за наш колектив, любить і поважає всіх нас, тому що завжди доброзичливий, чуйний, принциповий, ніколи не буває байдужим".⁵ Свідком такого широкого вболівання довелося бути й авторові цього нарису, що брав участь у масовій сцені вистави *Гайдамаки* за Шевченком 1939 р. під час гастролів театру імени Заньковецької у Києві. Молодий технік сцени повернув встановлену декорацію на колі рухомої сцени у протилежний бік, як і було потрібно. Залунав грукіт падаючого оформлення. негайно на сцені з'явився Романицький з виглядом тривоги на обличчі. "Чи всі живі, ніхто не поранений?" — запитав він. Його заспокоїли, що все гаразд. Прийшов з сумним виглядом і технік сцени: тепер режисер дасть йому прочухана. Але Романицький ласкаво сказав до нього: "Будьте обережні, дорогий, на другий раз!" і лише попросив помічника режисера, щоб оголосив, що вистава затримується на кілька хвилин.

1. *Нове мистецтво*, ч. 21, 1927, стор. 13.

2. Б. Кордіані, Л. Мельничук-Лучко, *Театр імени Заньковецької* (Київ: в-во "Мистецтво", 1965), стор. 42-43.

3. Там же, стор. 29.

4. Б. Завадка, *Борис Романицький* (Київ: в-во "Мистецтво", 1978), стор.102.

5. Л. Кадирова, "Вчитель", *Український театр*, ч. 3, 1974, стор. 9.

ПЛАТА ЗА КОМПРОМІС

Юрій Іллєнко

Коли я закінчив свою першу режисерську роботу — фільм *Криниця для спраглих*, — було мені 28. Ні мудрости, ні досвіду боротьби. Але я стояв на смерть, дарма що картину намагалися просто фізично знищити. Мені пропонували тисячі варіантів, як її виправити, гарантували вихід на широкий екран, гроші, успіх, — ось тільки це зміни, а там дещо виправ, і все буде гаразд. Адже система провокацій супроти художника така витончена і водночас така проста, що встояти дуже трудно. Але тоді я витримав. Нічим не поступився. Була ще свіжою в пам'яті наука Сергія Параджанова, що з ним я знімав *Тіні забутих предків*. Не знаю, як він потрапив зібрати таку знімальну групу, — не просто однодумців, а людей, що змагалися за ідею, за фільм, за майбутнє. Змагалися люто, затято. Для мене, ще молодого мистця, це була лекція одкровення, правди. І по сей день уважаю атмосферу, що панувала в групі Параджанова, за єдино нормальну. Тоді в мене і склалося уявлення, як все таки досягається мистецтво, як родиться щось абсолютно невловиме, непередречене, що існує поза межею людських знань. В ті часи ще шалено гостро відзивалося в мені почуття, притаманне кожному мистцеві, почуття відповідальности за свої творчі вчинки — якесь мірило, що визначало, де не можна відступити ні на йоту, а де можна дещо змінити.

А роки були — напрочуд! Середина шістдесятих. Розквіт нашого кінематографа, і українського зокрема. Поетичне кіно (термін, що згодом перетворився на лайку) давало незорі можливості для розкриття внутрішнього світу людини!

Мені, кінооператорові за фахом, не справило жадного труду переконати тодішніх керівників студії імени Довженка і Держкіна України віддати мені сценарій випускника Вищих курсів, чудового поета Івана Драча. Автор окреслив ідею як "сучасну кінопритчу". У сценарному записі я вгледів багато персонажів, докладно визначені стосунки між ними, глибоке знання побуту, точність мовних характеристик — усі це в рамках традиційного, описового, психологічного кіна. Риси притчі ніс у собі загострений сюжет, що надавав цьому матеріялові ледь відчутної химерности.

Історія була реалістична, зрештою, такою вона лишилася й на екрані. Розповідь про діда, що раптом усвідомив свою самоту. Сини є, та вони роз'їхалися по всіх усюдах. Перервалася духовна лінія.

Передрук з московського журналу *Юность* без відома і згоди автора. З російської переклала Оксана Соловей. — Ред.

В уяві старого вона асоціюється з колодязем, що його — як велить звичай — має чистити з покоління в покоління вся родина, щоб вода зоставалася кришталево прозорою. Це певне моральне дійство, ритуал. Гркота від руйнування усталених зв'язків, підвалин — вони валяться, а натомість нічого не виникає. Розриви, розриви... Либонь, це і є осердя картини. Ті "розриви" ще не так ясно проступали тоді в нашому житті, хоч уже відчувалося: так може статися. Правда, починаючи працю над картиною, не передбачав я, у що воно виллється. Я просто шукав засоби втілити ідею, моральну колізію, і мені потрібні були місткіші, пластичні образи. Побутопис — навіть на високому рівні — мені не відповідав. У ньому губився мій темперамент, бажання оголити думку до очевидности, до знаку, до удару — розкрити порухи стражденного духу.

Шукав я довго. Для мене багато важить якась випадково налучена "знахідка". І ось у самому серці України, між Черкасами й Чигирином, на сутечі Тясмина і Дніпра знайшов я благодатні місця — горби, чорнозем, отаке клуботання раю земного. А ген далі, в долині, побачив піски, справжнісінькі піски, бархани, дюни. І там розкинулося село, хати під солом'яними стріхами, а на стріхах — вітряки. Українське село на пісках! Це ж протиприродно! Я відчув шось подібне на спалах блискавки, на провіщення — нагло виринула суть майбутнього фільму. Пейзаж виявився ключем, прообразом, навіть методологією. Виконувати головну роль запросив я українського актора рідкісного таланту — Дмитра Милютенка, учня Леся Курбаса. Артиста, здатного практично без міміки, без слів досягти надзвичайних глибин, затягати, наче магнетом, у сферу своєї людської правдивости, достеменности, наблизити до духовної величі. Дивовижна професійна енергомісткість! Йому вдавалося концентрувати й розв'язувати неймовірно складні проблеми філософські, образні, моральні. Його герой у фільмі, чекаючи на смерть, підбивав підсумок. І яким трагічним виявився реальний підсумок: Милютенко помер, не дознявшись в одному епізоді. Напевне його проникливість, його одержимість роботою живило передчуття, що ця роля — остання. І ось поєднання різнорідних явищ — пейзажу, що таїв у собі якесь передввістя; актора, що чуло реагував на оточення; плівки, що давала зображення чисте, графічне, лише чорного і білого тону, вільне від метушливости, дріб'язковости — давало можливість створити притчу, в самій природі якої і закладене протиставлення двох сутностей: світлої й темної, духовного мороку та світла роздуму і душі. Я глибоко переконаний: у принципі жоден фільм не можна задумати наперед в його остаточному вигляді. Кіно, як і поезія, є спосіб пізнати істину. Ми знизили критерії, коли поставили мистецтво на потік, погнали тиражі. Бо для цього не треба нічого, окрім матриці, —

і жени собі, жени, розмножуй кимось давно придумане, зроблене. Підвалина масової культури — впізнавання. Цим, властиво, вона різниться від справжнього мистецтва, сенс якого — творити, породжувати речі ніколи небачені, невідомі, часто важкі для сприймання. Непростою наївним здається мені твердження Рене Клера: "Картина готова, лишається тільки її зняти". Сила-силенна кінематографів збилися на хибний шлях через цю "аксіому". Що лишається зняти?! Адже це ще тільки треба збагнути. Літературний сценарій, ба навіть режисерський — саме грубе наближення до істини, нерідко взагалі помилкове. Щиро намагаючись досягнути цей світ, не раз усвідомлюєш, що зостався ні з чим, звідкіля ж можна знати, який буде наслідок. Існує, правда, творча прозорливість, мудріша за тебе. Коли мистець працює, включається певний механізм — ми звикли називати його підсвідомістю. Однак, кожна спроба розділити на окремі частини цей незвичайно складний механізм є груба вульгаризація процесу осмислення істини.

Той не мистець, хто виконує соціальне замовлення як замовлення у крамниці: мені, будь ласка, трошки цього, дрібку того... Є речі для існування мистецтва важливіші: його споконвічні обов'язки перед життям. І, напевне, мої знання, моя пов'язаність з естетикою мого народу, з його моральними засадами — справа складніша, ніж видається. Саме вона в багатьох випадках підказує відповідь на такі прості питання: так-ні, така плівка чи інакша, цей актор чи інший, давати репліку зараз чи перегодом? Невже моя голова працює, як лічильний автомат? Ні. Працює досвід. За мною історичний досвід, моральний досвід мого народу, життям якого я живу, який навіщош мене породив, висунув... Чи знав я, коли знімав *Криницю*, що зроблю саме так, а не інакше? Ні, не знав. Відбувався складний процес, що в ньому сполучалися і плівка, і пейзаж, і актор, і Драчеві вірші, які важили для мене тоді більше, ніж сам сценарій. Вони були для мене відкриттям високої філософської лірики. Перегляд картини у першу хвилю скошив Івана, приголомшив. Йому видалося, що я зруйнував задум, тим що відступив від сценарію. Далеко не одразу він зрозумів, що я не зруйнував задум, а добувся до його осереддя. Але якби Драч сказав тоді, що я знівечив його сценарій — а від нього просто добивалися цього визнання, благали його, щоб він написав: "Знято не за сценарієм", — то ніколи більше я не вийшов би на знімальний майданчик. Та треба знати Івана... Я по сей день йому вдячний.

З часу убивства моєї *Криниці* до її воскресіння минуло понад двадцять років, пам'ять зберегла не надто багато. Емоційно запам'яталося відчуття краху — ті, хто пережив трагедію знищення своєї першої картини, розуміють мене: з молодого художника, що подавав надії, я перетворився на людину з випеченим на чолі

тавром: "Творець антирадянської картини, покладеної на полицю". Протягом довгих років мені ні на мить не давали забути, що один фільм з ярликом, другий — *Вечір на Івана Купала* — не вийшов на широкий екран, третього — на думку деякого з республіканських керівників — взагалі не можна було показувати. Плювали вони на те, що *Білий птах з чорною ознакою* одержав Гран-прі Міжнародного фестивалю. То в Москві, а в нас, у стінах рідної студії, про нього краше взагалі не згадувати. Коли студія імени Довженка відзначала своє 50-ліття, перед входом були встановлені величезні щити з плякатами краших фільмів. Серед них не побачили б ви ні *Тіней забутих предків*, ні *Білого птаха*, ні прогримілого у свій час *Камінного хреста* Леоніда Осики. І кожного разу після *Криниці* мені доводилося приступати до нової роботи з доказу своєї лояльності. Не професійну спроможність треба було довести, а соціальну придатність. З цього, либонь, все й почалося. Якби до моєї сьогоденішньої сповіді прикласти десятки стенограм засідань, на яких цілеспрямовано нищили *Криницю для спраглих*, може б я частково й виправдав свої наступні невдачі, та я не хочу цього робити, бо моя історія — не поодинокий персональний випадок, а боротьба з системою авторитарного думання, що в ній, як і я, згоріло багато.

Заздрю тим, хто не згорів, не піддався, а далі творив своє кіно. Отарові Іоселінані, що зняв усього чотири картини. Андрію Тарковському — авторові сімох фільмів. Він зумів у цих семи не допуститися ні єдиного слова брехні, в жодному кадрі не відступився від себе. Правда, темпераменти у нас різні. Я не міг довго сидіти без діла. Якщо не знімав кіно, майстрував столи, різьбив, малював, писав вірші... Та цього було мало: надто сильним був потяг поринути у простір фільму, де я міг би повністю реалізувати свої можливості. Мені здавалося: от виберу якийсь нейтральний сюжет, маленький фрагмент життя і візьмуся його обточувати. Або звернуся до міту, до феєрії (був у мене такий фільм "Лісова пісня... Мавка" — екранізація Лесі Українки), де можна говорити про життя, користуючись умовною мовою. І буде це побічний епізод моєї біографії — не більше. За гамбурзьким рахунком, я мов би не зраджую себе, не поступаюсь основними принципами. Але я поступався і зраджував себе. Зраджував свій максималізм, який був порукою *Криниці*, *Вечора*, *Білого птаха* (а втім, щодо *Білого птаха*, то вже не можу запевняти, що не допустив ні однієї червоточинки). Бо як було? "Вирубували" суть, а лишали "приправу". Коріння видирали. Згадую, як проходили колись художні ради: ти виступаєш з фільмом, в якому впевнений, а тебе всі критикують, паплюжать, звинувачують у неуцтві. Думки звичайно збігалися. І їх багато. Це думки метрів, "генералів" від кіна. І тільки одна-дві людини — "за". І тебе охоплює болючий сумнів. А може справді

вони мають рацію, їх же багато? Але раптом помічаєш: вістря критики спрямоване на життєдайні органи фільму. Наче удари в серце і печінку — найвідчутніші, а сліду не лишають. Ноги, руки, голова на місці, а людина неповноцінна. Коли я це усвідомив, то став досить своєрідною методою набувати знання про себе як про мистця. Хвалять? Щось воно не те, слід розібратися, де нахалтував. Лають? Гаразд, треба це укріпити. Найвищої хвали удостоївся я за фільми, про які хочеться забути. Уявляєте, що за творчість у системі координат, обернених навиворіт? Це вже навіть не Задзеркалля, а світ, де панує вища математика демагогії та єзуїтські способи придушення особистості. Коли після 22-ох років вилежування на полиці *Криниця для спраглих* стала приступна глядачеві, багато хто, побачивши картину, говорив мені: "Дивно, стільки років минуло, а фільм не застарів". Нічого дивного немає. Старіють лише ті фільми, де є компроміс, фальш, зрада — бодай у найменшій мірі! — самого себе. Такі фільми гинуть, гейби вражені бацилою, морально брудні. Страшно казати, але так і є. Фільми розкладаються на очах, розкладаються швидше, ніж ти встигаєш їх зняти. Досить поступитися малим — ну, подумаш, заміню фразу, трішки перебудую епізод, аби відчепитися, — як бацили гниття проникають у тіло фільму. Ця неблагополучність передається глядачеві — так отара відчуває хвору тварину і виштовхує її геть.

Усвідомлюючи власний гіркий досвід, раджу сьогодні молодому режисерові: привчи себе думати з усією пристрасстю, на яку здатний, з абсолютною впевненістю, що фільм, над яким зараз працюєш, — твій останній, і якщо в ньому не висловиш себе, то вже — ніколи. І коли не помреш після цього, то збагнеш, як гарно жити.

Я часто пробував умовити себе, що мої огудники хочуть якнайкраще. І завжди розплачувався за це. Відгукнутись могло через багато років. Ось приклад. Працюючи над фільмом *Чорний птах з білою ознакою* (картина, здавалося б, вийшла непогана), ми з Іваном Миколайчуком, моїм співавтором, поставили перед собою досить по-єзуїтському зформульоване завдання: скільки б нам не робили зауважень, ми будемо їх виконувати, але в бік вдосконалення. Адже воно не має меж, а для чиновників від мистецтва, що вимагають поправок, важить бюрократичний принцип: ми вказали — вони змінили. При чому суть часто-густо лишається поза їх увагою. Дають, скажімо, вказівку викинути епізод або сцену, а ми примудрялися так її повернути, так побудувати, що розкривали щось навіть точніше, несподіваніше й правдивіше. Праця в таких умовах тренує "боксерів" екстракляси. Та ось, п'ятнадцять років пізніше, дивився я картину, і всього-навсього від однієї фрази, яку мене таки переконали вкласти в уста персонажа, пойняв мене жах. Мало не помер у переглядовій залі. Який Юда примусив мене це зробити! І який же я падлюка, що погодився! Гадав, що обдував їх,

а вийшло... Блискуча ілюстрація самообдурювання — мій фільм *Мрії та жити*. До речі, спершу він називався *На поклони*. І я переконав себе, що зміна назви — дрібниця. А це було першою зрадою — *Мрії та жити* чи *На поклони*... Відчуваєте — навіть на слух — різний рівень вимогливості до себе? Картину зупинили 40 разів! На етапі літературного сценарію, режисерського, під час проб (не затверджували акторів), знімальні і т. д. Задум був, мені здається, цікавий, а колізія фільму не втратила гостроти й сьогодні. Одного разу героїня фільму, артистка, вийшовши на сцену, збунтувалася проти тексту, що його вона виголошувала день-у-день. Збунтувалася й заходила буквально розносити сцену, волаючи до глядачів. І глядачі її підтримали. Вона кобеніла все навколо — тексти, сцену, декорації. Люди оторопіли. Окрім глядачів, її підтримав лише драматург, автор п'єси. Він був присутній на виставі, і його осінило, що бунтувати повинен був він і — давно. Чому, власне, ця жінка зламаної долі, що працює несамоовито, на оголених нервах, взяла на себе непомірну ношу? Чому вона, а не він — письменник? Він довго відганяв геть неприємні думки, все сподівався, що зможе якось виправити п'єсу, внести нові аспекти, — утішав себе половинчастою брехнею. Дзеркальне відображення того, що сталося в житті з усіма нами!

Він пробує знайти опертя в жінці і не знаходить. Бо в неї був зрив, імпульсивна реакція на бездуховність, а не осмислена соціальна позиція. Вона просто відчувала, що зникає як особистість і зробила останню одчайдушну спробу себе зберегти. Але нічого не вийшло. Її вигнали з театру, вона виїхала, драматург кинувся слідом в надії, що вилікується, почерпнувши в неї силу. А вона виявилася теж порожньою людиною — її бунт живився патосом протесту, а не творчості. Нічого вони один одному дати не можуть, проте їм здається, що вони повинні підтримувати один одного — і знову дурять себе. Їм бракує моральної опори, ідеї, яка була б здатна вернути їх до життя. Ось така історія. Було ясно, що зробити фільм відповідно до задуму не дадуть. В ті часи така тема виходила за границі дозволеного, була непрохідною. І от, крутячись в цікаво поставленій проблематиці, в незвичному сюжеті, я бився за нього, силкуючись утриматися на його "території". Не вдалося. Фільм катастрофічно розпадався на фрагменти, на віртуозно зняті, але не пов'язані сцени. Не врятувала й каліграфія, яка нерідко видає себе за суть. В час перегляду багатьом здається, що досконала каліграфія і є найголовніше, і є мистецтво. А воно не так. Це щось надбане мимоволі, поза завданням.

Коли я б'юся над розв'язкою і ні одним ключем не можу відімкнути замок, то я вигадую відмикачку, яка відчиняє переді мною двері. Вона бо і є новаторство — побічний продукт творчості.

А просто каліграфія, самі по собі зовнішні шукання нічого не

дають. І хоча фільм *Мріяти й жити* зискав підтримку й оцінку багатьох, я переконаний, що він — мертвий. Навіть Тарковському він начебто сподобався. Він, певно, поберіг мене, бо розумів, що для мене його смертельний вирок.

Те, що я говорю нині, з сьогоднішнього погляду, зовсім не подібне на те, що я думав тоді. Тоді я болісно, усіма способами шукав виходу — не "шкурного", а виходу оптимального, з перемогою. Шукав, виявляється, даремно. Я розумів, що наскочив на систему, яка виключає можливість повноцінної творчості. У боротьбі з цією, ще незбагненою, силою я старався розв'язувати льокальні проблеми, наївно думаючи, що чим блискучіше буде рішення, тим воно більше заспокоїть моїх постійних критиків. Та чим повніше розкривався в мені мистець, тим очевидніше ставав я ізгом. Система відвертого авторитарного мислення відкидала мене: художник їй не потрібний. Потрібний службовець.

Тепер ми якраз і намагаємося перебороти авторитарне думання. Прагнемо віднайти думання індивідуальне. Як тільки ми зуміємо стати особистостями, як тільки буде підірвана ця, здавалося б, нерушима авторитарність, як тільки можливість думати, почувати, приймати самостійні рішення стане набутком кожної окремої людини, — ми зможемо говорити про перемогу демократії і про справжнє мистецтво. Бо в системі авторитарного мислення само поняття мистецтва — безглузде. У тому відумерлому світі потрібні лише законсервовані гасла, що витягаються у свята із слоївків, мов чорна й червона ікра, намазуються на хліб і з'їдаються: відміряна порція до наступного свята. Моє покоління — діти війни й повосенних років — поряд страшного лиха, що випало на його долю, живилося найшляхетнішими, але аж занадто високо піднятими ідеями. І піонерська організація, і комсомол карбували в нашій свідомості якийсь відірваний від життя і романтично препарований ідеал людини, громадянина. Ми, продукт цього виховання, чесно намагалися пристосувати ідеал до життя, а він не пристосовувався за жадних обставин, бо штучний. І перше зіткнення з реальністю багатьох просто вбивало. Тепер ми зачинаємо пробиватися до людини, бо доки людська особистість не стане основою основ усього нашого життя, доти багато замірів і дій будуть безглуздими. Особистість повинна стати і засобом, і метою, і виправданням кожного нашого вчинку.

Нищення моїх картин стосувалося не лише мене особисто, як це не дивно звучить. Рубали під корінь українське поетичне кіно. В найвищих інстанціях республіки йшла боротьба з цілим мистецьким напрямом! Його вважали носієм зла, що відтягає увагу від нагальних соціальних проблем. Був у нас у студії такий собі директор — А. Путінцев. Пригадую його декларативні заяви: "Мене призначили, щоб покінчити з поетичним кінематографом". На художній раді

досить було комусь підвестися й сказати: "Це поетичне кіно" — і всі шляхи нещасному авторові перекривалися. Це звучало як політичний донос. Звісно, кінематограф все одно розвивався, але в скаліченому, страшенно спотвореному вигляді. І якщо ми сьогодні хочемо піднести рівень нашого кіномистецтва, відновити природний процес його розвитку, то ми мусимо пам'ятати минуле, мусимо оцінити колишні свідомі і несвідомі акції. Повториться таке — катастрофа! Народ вилонює мистця із своїх надр. Не відаю, як це діється, але власне народ ділиться талантом і пам'яттю, наче куснем хліба, з декотрими своїми одиницями. Одного наділяє чутливістю до музики, і він виростає Чайковським, другого — даром поетичним і робить його Блоком, третього — Ейзенштейном. Мистець бачить істину, і якщо він уміє її виразити, то стає довіреним народу.

Нам поталанило вижити. Та цього мало. Тепер ми мусимо довести, що повинні були вижити, не згубивши себе до кінця. Пригадую, коли було погано, я привчився — просто поставив собі за мету, за правило і спосіб існування — викреслювати з пам'яті, із свідомості все те, що могло б привести до непоправного, до інфаркту, наприклад. Неможливо жити і працювати з постійним відчуттям закритих, знівечених картин. Єдиний спосіб вижити — починати кожний день з нової сторінки, з чистого аркуша.

Я сповнений енергії — забути, зрівняти з землею все, що було. Та як забудеш? Кожна поразка ставала нестерпучою больовою точкою і зі страшною силою викидала мене — хоч як це не парадоксально — на нову орбіту. Невдача мистця — жагучий незносний сором за те, що був здатний зробити, а не зробив, зрадив себе, зфальшував — могутній двигун.

Я завжди вважав себе людиною, запрограмованою на боротьбу, мені здається, в тому і полягає зміст життя. У сутічках. З них і силу черпаєш, і поразку сприймаєш як передумову поступу.

Уявляється така картина. Фронт. Кілька ліній оборони. Перший окоп, другий, третій — найнебезпечніший. Режисер — це людина на передовій. Він стоїть у першому, мілкому, ледь по коліно, окопі в самій гімнастюрці, маючи при собі протитанкову гранату, фінку та один диск. І на нього наступають. Добрий режисер гине, не здавши ані вершка землі. Гірший, спостерігши, що на нього суне величезна армія, відступає на другу лінію, де ще збереглися запаси харчів та босприпасів. Або і геть далі, на третю з бліндажами і т. п. Наскільки відступив, настільки втратило його кіно. Всі, хто вмирав у першому окопі, всі поіменно — в пантеоні наших великих майстрів. Ейзенштейн умирав у цьому окопі, Тарковський...

Кожного разу, коли йдеш на компроміс, коли думаєш про "тил" і сам собі радиш не перти проти рожна — зосередься і уяви цю картину. Тому що в першому окопі — це навіки...

25. 8. 1988

ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРЕЩЕННЯ РУСИ

Норман Дайвіс

Оскільки більшість людей вважає, що Україна є частиною Росії, і більшість говорить про "Росію" і "Радянський Союз" як про те саме, нічого дивного, що їхні уявлення про події в тій частині світу досить туманні. Коли вони чують про Тисячоліття запровадження християнства в Києві, столиці України, поєднують це з росіянами. Їх цілком не дивують кличі "Тисячоліття християнства в СРСР", "Тисячоліття Російської Православної Церкви" і факт, що найбільші святкування відбудуться в Москві, а не в Києві. Їх здивувало б почути, що ця подія має шонебудь спільного зі сталінізмом. Більшість людей в найкращому випадку знає, що Сталін був "запеклим" комуністом і переслідував релігію. А коли "перебудівник" Горбачов має намір протегувати Тисячоліття, вони припускають, що він відступив ще від однієї сталінської позиції.

Як би воно не було, тисячоліття іншого народу ледве чи є справою, яка захопила б англійську увагу. А що ми часто легковажно ставимось до власної стародавньої історії, на взірць доброго короля Тростлетвулфа, то немає ніякої причини хвилюватися за доброго святого Володимира чи Владіміра. 1988 р. у нас минає 1000 років від Дубліна, 400 від Великої Армади і 300 від Славетної революції (Glorious Revolution). Отже нам справді не треба турбуватися хрещенням Києва. А вже цілком зайво слухати кислу академічну доповідь з оскарженням, що як не той, то інший намагається фальшувати історію. Нам, справді, це байдуже навіть тоді, коли від цього залежить доля останньої колоніальної імперії у світі.

У 988 р. князь Києва, відомий пізніше як св. Володимир або св. Владімір, прийняв візантійський обряд християнства як офіційну релігію у своєму князівстві. Це князівство, що його заселявали головню слов'янські племена по обох боках Дніпра, називалося Русь і подібно як Дублін було засноване мандруючими вікінгами. Тут лежить початок, на який звикли поклакатися усі три сучасні народи — росіяни, білоруси й українці. Очевидно, повинні відбутися відповідні святкування. Та лихо починається, коли одна чи більше з зацікавлених сторін намагаються відсунути інші й коли виникає підозріння, що радянські власті використовують цю нагоду для своїх нечесних політичних цілей. Це, зокрема, викликає здогади, бо виглядає, що "перебудівник" Горбачов схильний зайняти сталінське становище щодо спірного питання про криваві 1930-ті роки.

Сталін систематично нищив у кожній галузі радянського життя

усі справжні марксистські і революційні тенденції раннього більшовицького періоду, висуваючи на їхні місця свою власну ідеологічну отрую, яка складалася частково з марксизму-ленінізму найгіршого гатунку, частково з екстремного російського шовінізму. Його першими ворогами були послідовники М. Покровського, яких у підхожий момент проголосили "шпигунсько-шкідницькою бандою псевдоісториків". Покровський, вільнодумний марксист, за Леніна заступник наркома освіти, намагався боротися проти зростаючого націоналістичного тлумачення російської історії, яке почалося за царату, і вносити нову і "наукову" інтерпретацію без усіх старих шкідливостей. Покровський не визнавав погляду, що зростання Москви й експансія російської імперії були блискучим і похвальним подвигом. Він, між іншими ересями, писав: "Російська держава була збудована на кістках неросійських народів", "Ми, росіяни, — сказав він у 1929 р., — є найбільшими грабіжниками на землі".

Сталіністи були вражені атакою на російську імперську традицію. Вони вважали Жовтневу революцію завершенням слави десятистолітнього прогресу, де перемога невгамованого російського народу у будові імперії була необхідною прелюдією для їхньої перемоги і створення першої соціалістичної держави світу. Традиційний російський націоналізм був запряжений в доктрину класової боротьби, щоб служити радянській справі. Тому "російську схему історії", яку так сильно заперечували такі радикали як Покровський і такі неросійські історики як українець Михайло Грушевський, треба було перелатати в усіх радянських підручниках. Радянський Союз належало представити як законного спадкоємця і прямого послідовника Київської Русі. 16 травня 1934 р. в одній з перших сталінських директив про навчання історії було сказано, що "Офіційне прийняття християнства св. Владіміром в 988 р. треба розуміти як прогресивний крок в історії російського народу".

Не треба бути великим знавцем історії, щоб бачити неправду й анахронізм офіційних девіз. Цілком ясно, що Радянський Союз, який постав 1922 р., не має нічого спільного з подіями 988 р. А якщо ідеться про територію теперішнього Радянського Союзу, то, говорячи про перших християн, треба, очевидно, говорити не про Київ, а скоріше про Вірменію в четвертому столітті або про грецькі колонії в Криму, де, як розповідає легенда, наступник св. Петра, папа Климент був замучений в 101 р.

Існуючу плутанину можна тільки порівняти до святкувань у нашій країні, які відбудуться 1996 р., коли кличі, без сумніву, будуть голосити, що 14 століть тому св. Августин впровадив християнство в "Англію". Інші, беручи трохи до уваги раніші кельтські і римсько-британські джерела, будуть говорити про "Хрещення Британії". Можна сподіватися, що з вдячності за послуги в 1988 р., радянська преса привітає "Тисячоліття християнства в

Сполученому Королівстві Англії, Валії, Шотляндії і Північної Ірландії". І якщо американські протестанти підуть слідами російських пропагандистів, вони зможуть інтерпретувати діла св. Августина на свій взірець "ранньої Америки".

У такому випадку, може, забудьмо теперішні неточності. Західна преса і інформація, які шойно недавно навчилися не говорити "Росія" там, де треба вживати "Радянський Союз", почали зводити все до терміну "Радянський Союз" і не розрізняють між "Russia", "Росія", "Ruthenia" і "Русь".

Претенсії Російської Православної Церкви на Хрещення Руси є так само недоречні, як і Радянського Союзу. Християнство до Росії прийшло шойно на початку одинадцятого століття, а Російська Православна Церква, під патронатом московських князів, появилася шойно чотири століття пізніше. Тим часом первісна Київська держава була нищена монгольськими ордами, поки основна частина Руси, включно з Києвом, була спочатку прилучена до Великого Литовського князівства, а потім до Польського королівства.

Найбільш ретроспективні "історичні претенсії" по суті викликають сумніви; теперішня російська претенсія на Київ св. Володимира є особливо сумнівна з погляду в минуле. Багато безсторонніх обсерваторів, коли б були змушені вибирати, мабуть, прийняли б українську версію про "Тисячоліття християнства в Україні", бо вона має бодай географічну і хронологічну точність. Проте спорудження пам'ятників св. Володимирів — "володареві України" вводять в оману так само, як банальне посилення на св. Владіміра — "князя Росії".

Очевидно, деякі інші релігійні громади покликаються на Хрещення 988 р., і ніхто не може мати виключного права на Київську спадщину. Св. Володимир-Владімір прийняв християнство в той час, коли на Сході "грецька" Церква і на Заході латинська не були ще роз'єднані. Розколу між Православною і Католицькою Церквами ще не було. Православна релігія слов'янського обряду була принесена до Києва з Балкан кілька століть перед пізнішими розколами, з яких між іншими вийшли Російська Православна Церква в Москві і новіші відгалуження — російська секта "старовірів", руська православна громада в Польсько-Литовському королівстві, пізніше в Галичині (за Австрії до 1918 р.) і у міжвоєнні роки у Польщі — різноманітні східні протестантські церкви, уніятські греко-католицькі Церкви в Білорусії й Україні та сучасні польські й українські автокефальні православні Церкви.

Російська Православна Церква, зі свого боку, не встановляла ніяких форм, особливо авторитету, до часу відкинення Москвою Фльорентійського проєкту об'єднання в 1434 р. Патріярхат "Москви і всея Русі", який став церковнослужителем священного російського царату—"Третього Риму", був створений шойно Іваном Грозним в

1589 р. Зверхности над Київською митрополією Москва не мала до 1685 р., коли Константинопольський патріарх передав їй юрисдикцію над Києвом. Св. Володимир-Владімір Київський, який жив у десятому столітті, не був основником Російської Православної Церкви, так як св. Августин з Кентербері в шостому столітті не був основником Англійської Церкви Генріха VIII.

Треба також пам'ятати, що мотиви конфліктів не були теологічні, але політичні. Поширюючи свою експансію, Московська держава прийняла візантійську назву "Росія", створила теорію історії, яка пред'явила претенсії на усі землі і нащадків древньої Руси. Усіх православних і уніятських слов'ян, які опинилися в її володінні, вона змушувала відрікатися своєї віри і приєднуватися до Російської Православної Церкви, хотіли вони цього чи ні. Ця горезвісна нехристиянська політика примусового навертання провадилася чотириста років — і за царів, і за радянської влади.

Особливо жорстокі засоби застосовано до вірних уніятів, які існують від 1596 р., коли Білорусія і Україна були під володінням Польсько-Литовської держави. Від того часу Росія, набуваючи сили, нищила уніятську церкву, її священників, безпощадно переслідувала вірних. Незважаючи на те, що ці уніяти ніколи не були російськими підданими, їх завжди трактували як відступників і зрадників. Перша нагода була 1634 р., остання — 1946 р. Проте уніятська Українська Католицька Церква і Білоруська уніятська процвітають на еміграції. Їх ієрархи живуть у Римі. Неофіційно вони існують у Польщі і нелегально у катакомбах Радянського Союзу. Не випадково одна четверта усіх християн в СРСР, номінально вірні Російської Православної Церкви, живуть у межах колишньої Львівської єпархії, традиційного уніятського центру.

Тепер, у добу гласности, М. Горбачов визнав, що в релігійній політиці Радянського Союзу були "трагічні помилки". Але це був, видно, жест погодження з Московським патріархом, партійним чиновником і наглядцем над російською православною монополією. Чи справа поставленої поза законом уніятської Церкви знайде своє місце в агенді — сумнівно.

Тим часом Тисячоліття дасть нагоду перевірити вічну плутанину з "Росією" і визначити, як з нею насправді є. Усі росіяни — сталіністи, націоналісти і наївна русофільська череда на еміграції, готові всіма засобами переконувати, що стародавня Русь і сучасна Росія — це одне і те саме. Вони доводитимуть, що предки Руси (сьогоднішні білоруси й українці) є тільки іншою гілкою росіян, які говорять російським діалектом. Вони оповідатимуть, як розділені нащадки Руси віками бажали возз'єднання з великоросійськими братами, як їхні землі брутально загарбували і окупували різні чужі держави, за винятком Москви, і як їхні предвічні прагнення шасливо здійснюються в Радянському Союзі. Серед ікон і ладану

та екстатичних інтонацій російських православних напівів не один готовий повірити в це.

У Москві росіянин, генеральний секретар ЦК Комуністичної партії СРСР, готується очолити величаві святкування російського націоналізму. В атмосфері незадоволення між нижчою породою жителів імперії, їм доведеться, згідно з заведеним порядком, нагадати про старшинство російського центру. Горбачов, як Сталін в найтяжчі дні 1941 р. і Ленін у розпал війни з Польщею 1920 р., буде звертатися до святої Росії. У критичний момент своїх змагань за реформи він кине консервативним опонентам данину, демонструючи свою підтримку однієї з найсвятіших догм сталіністів. Російська схема історії покотиться до усіх кореспондентів, щоб вони — не кажучи й слова звідки взяли — відписали її. Братерський союз радянських слов'ян вийде на парад — без натяку на свої сумнівні думки. Упривілейоване становище Російської Православної Церкви будуть показувати як доказ нової ери релігійної толерантності, без вияву найменшого сорому за поставлення поза законом інших віроісповідань.

І в обличчі таких суперечностей хоч бери і звертайся до самого св. Володимира-Владіміра. Але чи святий поміг би? "Московія?, росіяни?, совіти? Ніколи не чув про таких. Скажіть, хто, властиво, вони є?", сказав би він.

Травень 1988

З англійської переклала Ніна Ільницька.

МЕЖІ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ І ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

Мирослав Прокоп

Недавно один з провідних діячів українського руху за духовно-культурне і політичне відродження нації сказав, що зрушення в політичній думці і в діях ширших кіл української суспільності таке глибоке, що сьогодні громадськість інколи випереджає мислення своїх провідників. Таку оптимістичну думку він висловив безпосередньо і, безперечно, під враженням кількох публічних зборів, що відбулися у Львові вліті 1988 р. Про них широко інформувала як українська преса в діаспорі, так і деяка західня, а советські засоби пропаганди вже встигли поширити чимало наклепів.

На тих зборах, як свідчать очевидці, кілька тисяч (а на одних коло 50 тис.) стихійно зібраних учасників виявили бажання розглянути такі питання як вибір делегатів на 19 партійну конференцію у Москві, проблему русифікації України, долю історичних пам'яток української культури, проблеми "суверенності" УРСР, справи Демократичного фронту сприяння перебудові, проблеми безгосподарності і бездарності керівників місцевих органів влади, недоставу товарів споживання, проблеми екології тощо. Особливо вимовною була багатолюдна присутність народу на Панахиді 23 червня в пам'ять жертв терору НКВД, знищених напередодні і в перші дні війни між Німеччиною і СРСР. Тоді у в'язницях Львова та інших міст західніх областей та Наддніпрянщини були по-звірячому замучені тисячі українських патріотів. Про цю болючу рану на тілі українського народу мешканці Львова заговорили тепер публічно — мабуть, вперше за останні десятиліття.

Хоч згадані мітинги у Львові своїми розмірами і натугою не є типові для інших областей України, однак вони кидають чимало світла на сучасні процеси в Україні взагалі. Бо сама поява на вулицях Львова десятків тисяч людей і їх активна участь у зборах є промовистим свідченням вияву нагромаджених десятиліттями і довго придушуваних або тільки приховуваних народних почуттів і прагнень. Вимовним є й те, що на тих зборах виступили в обороні народних інтересів також деякі члени партії, на противагу офіційним партійним делегатам на 19 конференцію, які репрезентували досі продовжувану політику дискримінації українського народу.

А зародилася та українська стихія на тлі проголошених самою

владою гасел про перебудову, гласність і демократизацію, і, таким чином, люди доказували, що сьогодні громадськість сама хоче бути активним учасником тих змін, мати вплив на владу і не бути тільки німим виконавцем її управлінських директив. Це був стихійний голос народу за справжню демократію. А вже зовсім природним є те, що в Україні, як і в інших неросійських республіках, на перший плян в таких умовах висувається національне питання, значить, питання національного поневолення. Про це в першу чергу люди хочуть говорити публічно і вимагати кінця цього насильства.

Було б неправильно розглядати описувані тут львівські події як львокальне чи тільки західноукраїнське явище. Зрушення в громадській думці і дії проходять також в інших частинах України, зокрема в її столиці, у верхах творчих спілок, передусім Спілки письменників України і серед різних груп населення. І не стаються такі народні здвиги тому, що їх інспірує горстка діячів українського руху опору, як це намагаються представити органи влади. Ні, це події ширшого масштабу, а тимчасово сприяє їм політика самих кремлівських вождів. Кажемо тимчасово, бо ясно, що вона може мінятися на верхах імперії, а вслід за цим і в неросійських провінціях. Ось 6 серпня ц. р. Пресова служба Української Гельсінкської Групи повідомила, що коли 4 серпня у Львові біля пам'ятника Іванові Франкові зібралися тисячі людей, щоб провести чергову нараду і обговорити актуальні громадські справи міста і народу взагалі, спеціальні відділи міліції розігнали мітинг, б'ючи людей, цькуючи їх собаками, врешті, заарештувавши окремих осіб. Це був наче перший етап чи перша спроба "перебудови" партійних і державних властей Львова.

Дві течії народного руху

А. Офіційні спілки, їх плятформа, індивідуальні виступи

Тепер в Україні, як і в інших неросійських республіках СРСР, національні, політичні і соціальні прагнення народів виявляються в двох основних течіях:

а). у виступах офіційних літературних, наукових, мистецьких кіл, тобто творчих спілок, та у формі колективних або індивідуальних голосів громадськості — професійної інтелігенції, робітників, селян, студентів тощо;

б). у виді нині вже традиційних форм самвидаву, позацензурних публікацій, традиція яких сягає принаймні в останні три десятиліття, а останнім часом у формі т. зв. неформальних громадських об'єднань.

Пригляньмося насамперед до першої течії, особливо до діяльності творчих спілок України. Це дії на свій лад історичні. Сюди за останні три роки треба зарахувати такі події як 9-ий з'їзд письмен-

ників України (червень 1986 р.), пленум правління СПУ (червень 1987 р.), спільне засідання президії правління цієї Спілки та Київської організації СПУ (липень 1988 р.), збори членів Академії Наук УРСР, врешті, виступи деяких діячів культури у пресі та на різних публічних форумах. Їх "історичність" не так у тому, що видатні діячі культури при таких нагодах розкривають ганебні розміри русифікації України, вперше говорять про катастрофу, спричинену голодом 1932-1933 рр., про загибель тисяч діячів української культури і про відповідальних за це живих ще злочинців (згадати хоча б Лазаря Кагановича), про руйнування довкілля і ресурсів України і т. д. Усе це не є відкриттям. Ще у 1965 р. Іван Дзюба показав розміри русифікації України у своїй праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* А ще в лютому 1963 р. відбулася у Київському державному університеті конференція у справі культури мови, на якій її учасники затаврували русифікацію і висунули вимогу запровадити українську мову як державну в усі установи УРСР, надати права національної меншості українцям в РРФСР тощо. У 1964 р. в Україні була поширена самвидавна листівка п. н. "З приводу процесу над Погружальським", в якій говорилося про підпал бібліотеки Академії Наук УРСР у Києві 24 травня того ж року, коли жертвою вогню стали коло 600 тис. томів книжок, документів минулого, стародруків — взагалі україністики.

Натомість новим у нинішніх виступах діячів культури, передусім членів і керівників творчих спілок, є те, що серед них ми бачимо таких, яким правда про вчинене над Україною насильство була відома давно, але вони мовчали або співпрацювали з владою. Проте з їхньої теперішньої участі у самообороні народу можна тільки радіти, бо не було б нічого гіршого в умовах поневоленого народу, як взаємні порахунки за дійсні чи уявні гріхи. З другого боку, треба зберегти в народі глибоку пошану до тих, хто, незалежно від кон'юнктури, проходить без сказ через найважчі проби, хто, як казав Франко, "йде на суд неправих і там за правду голос свій підносить". Бо тільки такі постаті є орієнтирами, завдяки яким живе і відроджується нація.

Хоч, як сказано, багато з того, що сьогодні говорять українські діячі культури в Україні, сказали вже раніше інші, в їхніх домаганнях є також окремі нові елементи. Наприклад, якщо йдеться про мову, себто проблему, яка віддавна для всіх залишається центральною, вони ставлять її в широкую площину не тільки державного статусу, але й в контексті з національною політикою КПРС взагалі. Ось так в резолюції Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Академії Наук УРСР, де обговорювалися Тези ЦК КПРС до 19 партійної конференції в Москві, схвалено постанову:

Для Української РСР, після порушень і викривлень ленінської національ-

ної політики в роки сталінізму і роки застою, актуально стоїть питання про конституційні, державні гарантії розширення сфери дії української мови, забезпечення умов для її рівноправного розвитку і розквіту національної культури. Тому в даному разі положення Тез про "інтернаціоналістську ідеологію, несумісну з націоналізмом і шовінізмом", необхідно доповнити: "а також з національним нігілізмом, нерозвиненою національною свідомістю, спрощено-лівацьким розумінням «злиття націй» тощо". (*Літературна Україна*, 23 червня 1988, стор. 2).

Це була дуже важлива поправка до проєкту партійних тез, бо, як відомо, десятиліттями московські шовіністи силою намагаються нищити мови і культури неросійських народів під заборолом хворобливої теорії про т. зв. злиття націй, звичайно виключаючи від такого "прогресу" самих росіян як панівну націю в СРСР. Як можна було сподіватися, московська партійна конференція такого доповнення до своїх постанов від українців не прийняла. Навпаки, вона схвалила політику т. зв. двомовности, що є найпідступнішим інструментом русифікації.

Однак українські діячі культури не змирилися з невдачею. В липні 1988 р. у Києві відбулося спільне засідання президії правління Спілки письменників України та правління Київської організації СПУ, на якому його учасники також підійшли до питання української мови з ширшої площини національної політики Москви взагалі. Вони не тільки вдарили по теорії "злиття націй", але й протестували проти надуживання поняттям "радянський народ":

Радянський Союз — родина вільних і суверенних народів. Поняття "нова історична спільність — радянський народ" у період застою практично працювало на національний нігілізм, стримувало розвиток національних мов і культур. Це йде від сталінської концепції автономізації, засудженої та відкинutoї Ленінім і його послідовниками. Таке поняття трансформувалося у брежнєвсько-сусловські настанови про "злиття націй", де підмінено зближення і взаємозбагачення націй їхнім механічним злиттям. (*Літературна Україна*, 28 липня 1988, стор. 3).

Якщо ж йдеться про саму українську мову, то для неї на тому ж засіданні українські письменники вимагали визнання статусу державної мови, а також мови інтернаціонального порозуміння на території України:

Українській мові в УРСР має належати провідна роль у партійних і державних органах, наукових і навчальних закладах, трудових колективах. Стоячи за розвиток національно-російської двомовності, яка передбачає, що кожен громадянин УРСР мав би володіти українською та російською мовами, вважаємо, що пріоритет на території УРСР повинна мати мова

українського народу. Конституція республіки повинна надати українській мові державного статусу, визначити сфери, де вона має бути обов'язковою... Українська мова на території УРСР поруч з російською має стати мовою міжнаціонального спілкування. Не можна далі миритися з тим, що вищі навчальні заклади самі визначають, з якої мови — російської чи української — складаються вступні екзамени. (Там же).

Разом з обороною прав української мови в УРСР, на тій же нараді українські письменники вимагали також "Забезпечення духовних потреб українців, які проживають в Радянському Союзі за межами УРСР (школи, театри, художня самодіяльність, передплата періодики, книги і т. п.)". (Там же.) Це дуже запізнене, але тим більше оправдане домагання, бо важко уявити більш дискриміновану меншість, як українці в Росії.

Такі позиції про українську мову і національну політику КПРС з'ясували діячі української культури напередодні і після 19 всесоюзної партійної конференції. На самій же конференції таке українське становище репрезентував секретар правління СПУ Борис Олійник, який водночас включив у свій виступ й інші болючі питання. Він, між іншим, сказав:

Треба на державному рівні створити режим найвищого благосприяння функціонуванню рідної мови в усіх сферах і на всіх поверхах суспільства, підкріпивши теорію правовими законами, аж до притягнення до відповідальності осіб, які перешкоджають розвиткові національної культури [...] опублікувати нарешті "білу книгу" про ті чорні часи, де з стенографічною чіткістю і точністю до кінця викрити не тільки Сталіна, а й визначити міру вини кожного з тих, хто його оточував, назвати поіменно не тільки жертви, а й тих, хто замислював і виконував акти беззаконня [...] з'ясувати ще й причини голоду 1933 року, який позбавив життя мільйонів українців, назвати теж поіменно тих, з чиеї вини сталася ця трагедія. Нарешті, поіменно викрити донощиків, які поставляли езекуторам суцільна клепницький "компромат". "Засвітивши" імена таких "стукачів" минулого, ми завдамо превентивного удару по тих, хто ще тільки збирається взятися за цю брудну справу. (*Літературна Україна*, 7 липня 1988, стор. 1).

Про справу голоду ясно висловилися також українські письменники на згаданій вище нараді в липні ц. р., які вимагали оголосити причини голоду 1932-1933 рр. на Україні, створити Народну книгу пам'яті про ті події і спорудити пам'ятник жертвам тієї трагедії.

Показуючи злочини ворогів українського народу і вимагаючи їх покарання, діячі української культури трагедію України бачать також у нас самих, у поведінці рідних земляків. Секретар партійної організації Спілки письменників України О. Мусієнко сказав: "Перш ніж стати на чати інтересів своїх співвітчизників, нам самим

годилося б очиститися від нуклідів рабства, що в'їлися навіть у клітковину кісток, від намулу свідомого обману, від переляку угодиництва, неповноцінності". (*Літературна Україна*, 18 лютого 1988, стор. 3). Йому втворює Іван Дзюба, осуджуючи традицію в нашій літературі, яка "й досі нас обтяжує... Це традиція специфічного «малоросского» вірнопідданства, сервілізму й охрнительства, традиція індивідуальних, колективних поетичних та прозових «адресів» улюбленим монархам..." (*Літературна Україна*, 23 червня 1988, стор. 3).

Дуже на часі такі думки, коли нація затруєна бацією страху і вислужництва, і коли умови тоталітарної диктатури створюють об'єктивні причини для морального ламання характерів.

На особливу увагу щодо розвитку політичної думки і громадської активності заслуговують пропозиції, постанови чи вимоги окремих кіл організованої громадськості України, і в першу чергу Спілки письменників України та Академії Наук УРСР у справах, які порушують питання влади в Україні і далеко виходять за межі тільки мови й культури, школи й збереження традицій, і які можуть включити в процес громадського мислення і активності ширші кола суспільства. Це, насамперед, економічне становище в Україні, точніше, традиційні т. зв. труднощі, що є прямим і очевидним для кожного результатом чи то безгосподарности, чи прямо грабунку, який веде уряд СРСР, перетворивши Україну в провінцію імперії. Втрата з того не тільки для цілої нації, яка не може вільно розвивати свої продуктивні сили і користуватися плодами своєї праці, але це також удар по пересічному громадянину цієї псевдосуверенної УРСР. Про це всі знають, але одверто не говорять.

А от на згаданому вже засіданні президії правління СПУ та правління Київської організації СПУ українські письменники назвали ці справи доволі ясно: "В містах і селах України не вистачає основних продуктів харчування. Не виконується положення про те, що 30 процентів надпланової продукції повинно залишатися в розпорядженні колгоспів і радгоспів, реалізуватися на місцях". (*Літературна Україна*, 28 липня 1988, стор. 3).

Не менш болючими для українців є руйнуюча політика Москви у справі доквілля, зокрема безвідповідальне масове розміщування атомних електростанцій на території України. Про це сказано у постанові згаданої ради так:

На території УРСР, яка перенасичена об'єктами атомної енергетики, будівництво нових атомних електростанцій, а також додаткових реакторів на діючих АЕС слід заборонити державною постановою. Спорудження Чигиринської та Кримської АЕС, яке ведеться всупереч протестам громадськості, вважати недоцільним.

Проекти екологічно небезпечних підприємств, особливо хімічної промисловості, повинні виноситися на обговорення громадськості. Остаточне розв'язання цих питань має входити в компетенцію Президії АН УРСР та Державного комітету УРСР по охороні природи.

Повинно бути припинене будівництво Очаківської греблі та каналу Дунай—Дніпро. Наукові дослідження й розрахунки показують, що згадана ірригаційна споруда забруднить промисловими стоками Європи землю, призведе до деградації родючих ґрунтів Півдня України. (Там же).

Слід додати, що зміни програми розвитку атомної енергетики в Україні вимагають широкі кола громадськості, в першу чергу діячі науки. Вони в цій справі висловили своє дуже критичне становище напередодні 19 партійної конференції, а свої скарги надіслали передусім на адресу міністерства атомної енергетики в Москві як головної відповідальної установи. Цю петицію, в якій вчені вимагають "заморозити будівництво всіх атомних енергоблоків в республіці на 10-15 років", підписали сім членів Академії Наук УРСР і понад шість тисяч інших вчених та діячів культури. Це серйозний плебісцит і вияв недовір'я до політики імперського центру.

Ці факти підтверджують поширення політичної проблематики, яка хвилює і мобілізує громадян України. В основному це проблеми, які, як згадано, вже давніше публічно поставив у своїй книжці І. Дзюба та інші діячі руху опору 1960-их років: передусім боротьба за мову, школу, науку, культуру народу, а також народне господарство. Вони розкривали широку скалю насильства і безправності зі сторони органів репресій, як про це писав Василь Симоненко у своєму позацензурному "Щоденнику", Вячеслав Чорновіл у збірці "Лихо від розуму" та в інших творах, Валентин Мороз у "Репортажі із заповідника ім. Берії". Тепер же ця проблематика і домагання змін у громадській думці і дії поширені на нові сектори життя технологічно розвиненої нації, які, як показує життя, не менш як духовна культура загрожені політикою імперії.

При тому зі становища розвитку української політичної думки й активізації громадськості ці питання мають особливе значення, бо йдеться тут не тільки про українську мову чи, загалом, про духовні цінності нації, чим, на жаль, не завжди кожний громадянин України турбується, але про "приземніші" справи, наприклад, про недостачу товарів широкого вжитку, про легковажне затруювання природи, або, з другого боку, про розбудову чужих імперіальних центрів, про оплачування кубинських чи афганських "клієнтів". А це, у свою чергу, є питання української влади в Україні, бо без неї за все це мусить платити своєю працею пересічний громадянин, і це, скоріше ніж дискримінація української мови, може привести його до переконання, що в самостійній Україні йому і його рідним

жилося б краще. Тому поширення української політичної думки на всі сектори життя народу дає змогу включити в народний рух широкі кола громадськості. В такому сенсі теперішня діяльність провідних кіл творчих спілок в Україні чи окремих діячів, їхні пропозиції і домагання до влади відкривають перед рухом самооборони і боротьби народу ширші ніж досі перспективи. На порядку денному перед громадськістю постає питання, що таке УРСР і її уряд, і яке їхнє відношення до життєвих проблем українського народу.

Б. Самвидав, позацензурна течія і неформальні об'єднання. Проблеми програми і організованості

Українська політична думка і громадська дія у післявоєнних десятиліттях не вкладається тільки в рамки представлених вище заяв, внесення пропозицій різних офіційних кіл громадськості чи звичайних громадян. Це було б невиважене і навіть непридатне в умовах поневоленого народу. Боротьба проти русифікації і нищення природного довкілля України, як і боротьба за рідну школу чи збереження історичних пам'яток, словом, за духовну і матеріальну культуру народу мусить мати кінцеву мету, якою є справжня державна незалежність. Коли цієї мети одверто не називають творчі спілки в Україні чи окремі громадяни, то це в існуючих умовах зрозуміле, і тому на різних етапах життя нашого народу в останні десятиліття таке завдання беруть на себе інші. Зрозуміло також, що вони шукають і творять організовані форми дії для здійснення своєї програми, отже і своїх не тільки тактичних, але й стратегічних цілей.

Ось так у 1960-их роках існував у західних областях України Український національний комітет і Український національний фронт, які проголосили гасло самостійної української держави. А ще раніше, на переломі 1950 і 1960-их рр., група юристів під проводом Левка Лук'яненка з Чернігівщини обговорювала "Проект програми Української робітничо-селянської спілки" (УРСС). У проєкті говорилося, що поскільки Україна в СРСР обмежена в її політичних, економічних та культурних правах і позбавлена суверенітету, вона повинна вийти зі складу СРСР. Якщо йдеться про засоби, то, як писав Л. Лук'яненко, "Методи досягнення цієї мети — мирні, конституційні", наприклад, "агітація проти незаконного обмеження демократичних свобод", отже дії наскрізь легальні, конституційні, що перегукується з пізнішими засадами Української Гельсінкської Групи.

Хоч проєкт УРСС був тільки проєктом і ніколи не прийшло до організаційного оформлення такої групи, бо Лук'яненко і товаришів швидко заарештували і засудили на драконівські терміни, їхня

програма давала найдалі йдучу проєкцію політичних аспірацій українського народу, і тому проєкт цієї програми посідає унікальне місце серед інших проєктів і платформ українського руху опору наступних десятиліть.

Таким чином, усі програмові позиції і дії чи тільки протести і домагання, адресовані органам влади, в останні десятиліття оберталися, образно кажучи, між тим, що було з'ясовано у Дзюбиному *Інтернаціоналізмі чи русифікації?* та подібних до цього інших документах чи працях, і тим, що було записано у проєкті програми УРСР. Це можна сказати особливо про публікації самвидаву 1960-их і 1970-их рр. та про головних авторів того часу, чиї імена стали широко відомі не тільки в Україні і в СРСР, але й у західному світі.

Без сумніву, головним рушієм діяльності тих людей була і є ідея державної самостійності України, дарма що в їхніх писаннях і публічних виступах стояли на першому місці питання української культури, історії, традиції, свободи творчості, віри, взагалі свободи в умовах тоталітарної диктатури. З огляду на свій передусім інтелегентський характер, значить невеликої пропорційно серед них кількості представників інших верств суспільства, в їхніх писаннях відносно менше уваги присвячено соціально-економічним проблемам життя народу. Якщо йдеться про міжнаціональні взаємини, то ті діячі, як безсумнівні державники, шукали задоволення національних, політичних і соціальних прагнень українського народу у співпраці з іншими народами, а свій націоналізм вони мислили у контексті здорового гуманного інтернаціоналізму, отже в різкому протиставленні до обманливого псевдоінтернаціоналізму московсько-комуністичного зразка.

У другій половині 1970-их рр., у зв'язку з постановами Прикінцевого акту Гельсінкських угод у серпні 1975 р., український рух опору, отже і українська політична думка та громадська активність, виявились у формі правозахисного руху, очоленого Українською Гельсінкською Групою з Миколою Руденком у провіді. Хоч і попередніми роками діячі українського руху опору постійно покликалися на обов'язуючі в СРСР закони, передусім на конституцію і ідеологію — марксизм-ленінізм, зокрема на т. зв. ленінську національну політику, отже діяли на легальній основі, український гельсінкський і правозахисний рух поставив вимогу щодо дотримання існуючих законів чи їх порушення в основу своєї діяльності.

Хоч такі програмові позиції мають велику моральну силу і створюють легальну базу для його дії, вони слабкі тим, що дія їхніх визнаців відбувається в умовах не правової держави, але фактичної, хоч і неформальної, безправності. Посилання на закон мало важить в очах навіть низового бюрократа, який буде його нехту-

вати адміністративними рішеннями, свідомий того, що за ним стоїть могутній апарат авторитарної держави. Такий апаратчик також знає, що цитатами з Леніна можна не тільки боронити права неросійських народів, але також вимоги збереження єдності імперії. Все такі посилання на закон дає деякі можливості активізації народного руху.

Якщо йдеться про ідею державної самостійності України, то Українська Гельсінкська Група державну незалежність пов'язує з принциповим розумінням людських прав, тобто права на розвиток не тільки людини взагалі, але й як члена національної спільноти, отже й цілої нації. Про це так писав Юрій Литвин:

Питання національного самовизначення є найактуальнішою проблемою в житті українського суспільства [...] Захист прав і свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту. Українська правозахисна група за своїми принципами має вести боротьбу з політикою офіційного і неофіційного великодержавного шовінізму в його найрізноманітніших проявах, захищати право нації на свій самобутній розвиток, без чого не можна вести успішну боротьбу за свободу соціальну та особисту. (Юрій Литвин, "Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи", *Сучасність*, ч. 10, жовтень 1979, стор. 103).

Погром, який органи КГБ вчинили українській та іншим гельсінкським групам, привів у деяких колах діячів українського руху опору до критичної перевірки правозахисних позицій, передусім у справі тактики. Виразником такого курсу став у 1980 р. Український Патріотичний Рух (УПР), члени якого не виявили своїх прізвищ, діяли поза сферою контролю органів влади і до неї не адресували своїх звернень. А свої погляди відносно мети боротьби українського народу діячі УПР з'ясували у своїй декларації з січня 1980 р., зокрема, так:

Ми, жертви політичних репресій на Україні, звертаємося до свого народу, до урядів усіх країн світу, до ООН і заявляємо про своє бажання вийти зі складу СРСР, вивести наш народ з комуністичної неволі. Ми змушені це зробити самі, бо офіційний уряд УРСР, будучи всього-навсього окупаційною владою, ніколи цієї вимоги не поставить. Ми змушені це зробити тепер, бо кожен день перебування України в складі СРСР наближає нашу національну загибель. (Закордонне Представництво Української Гельсінкської Групи. *Документи Українського Патріотичного Руху, 1980 р.* Додаток до *Вісника репресій в Україні*, випуск 7, 1980, стор. 3).

На Заході мало даних про те, наскільки діячам УПР вдавалося здійснювати свою програму, а їхня діяльність та імена залишилися невідомими для ширшої громади. Можливо, що на це вплинули

також зміни, які в половині 1980-их років сталися в СРСР, отже і на Україні у зв'язку з горбачовською політикою перебудови і гласності. В тих умовах, як відомо, стали сміливішими у своїх виступах і вимогах діячі української культури і окремі громадяни. А разом з тим, теперішня політика Горбачова принесла в Україну та в інші неросійські республіки такі два додаткові фактори: поперше, відкрилися можливості створення неформальних об'єднань та організацій, подруге, частково повіяло пригожим вітром для чіткішого з'ясування прагнень і кінцевих цілей діячів руху опору тих народів.

Якщо йдеться про перше, то в Україні приблизно за останні два роки постали численні неформальні групи та об'єднання. Передусім відновила свою діяльність Українська Гельсінкська Група, яка в липні ц. р. змінила назву на Українська Гельсінкська Спілка, створилися культурологічні клуби з метою оборони української культури та екології, "Товариство Лева", гуртки вивчення і поширення української мови, зокрема Товариство української мови імені Тараса Шевченка, Комітет захисту Української Католицької Церкви, група "Довір'я", Демократичний фронт сприяння перебудові та ін. Відновив свою появу *Український вісник* — орган Української Гельсінкської Групи, почали виходити такі періодичні видання як *Кафедра*, *Євшан-зілля*, *Християнський голос*, *Дзвін* та ін.

Останнім часом українська політична думка і дія поширилися також в площині міжнародних взаємин, точніше, співпраці з іншими неросійськими народами СРСР. Висловом цього є створення Міжнародного комітету захисту політичних в'язнів з участю представників Естонії, Латвії, Литви, Вірменії і України та особливо координаційного Комітету національно-демократичних рухів (інколи подається також "патріотичних") з участю представників тих же народів і Грузії.

Хоч усі ці формації є продуктом найновішого часу і можуть мінятися, міцніти або занепадати, очевидно, в залежності також від розвитку становища в СРСР взагалі, однак сам факт, що вони постають, вказує, що знаходяться люди, які готові творити такі різногранні формації, — і це є значним поступом у порівнянні з попередніми етапами розвитку руху опору.

У ще більшій мірі це відноситься до програмового аспекту цієї проблеми, значить, до розвитку політичної думки.

Найширше ця справа поставлена в документі п. н. "Деклярація принципів Української Гельсінкської Спілки". Цей документ має дату 7 липня 1988 р. і підписаний Українським виконавчим комітетом Української Гельсінкської Групи. Комітет інформує, що "Деклярацію принципів" опрацювала Українська Гельсінкська Група, яка існує від 1976 р. і тепер сама входить в Українську

Гельсінкську Спілку. Щодо найважливішого питання, себто питання державної незалежності України, то позиції УГС ясні: "Українська Гельсінкська Спілка уважає, що відновлення української державності, яка існує лише на папері, була б основною підставою гарантії забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України".

Це, як сказано, ясно. Проте коли йдеться про досягнення цієї мети, автори "Деклярації принципів" віддають данину існуючій нині в Україні і в СРСР дійсності. Вони пишуть:

Майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо можливим у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може бути федерація суверенних демократичних республік із наповненим поняттям Союзу РСР реальним змістом за допомогою максимальної політичної, економічної і культурної децентралізації. Підтримуючи ці, впроваджені правлячою в СРСР партією, законодавчі зміни, демократичний характер яких не викликатиме сумнівів, УГС разом з тим пропагуватиме необхідність повного анулювання антидемократичних централістських сталінсько-брежнєвських конституцій і вироблення конституції СРСР та конституцій республік на новій основі.

Далі автори "Деклярації принципів" заторкують дуже багато проблем: вони говорять про конституцію запропонованої ними конфедерації чи федерації, про консультативний характер органів федеральної влади, про внесення в союзу конституцію поняття "народи СРСР" і усунення звідти поняття "радянський народ", про конституційне визнання державного характеру української мови на території України, про автономні права національних меншостей, про такі самі права для українців, які проживають в РРФСР, а також у Казахстані, Білорусії, Молдавії та на теренах Вороніжчини, Берестейщини, Кубані, про свободу контактів з еміграцією, про передання влади в Україні з рук компартії до рук демократично вибраних делегатів рад (сама УГС плянує висувати своїх кандидатів у виборах до Верховної Ради СРСР у 1989 р.), про реформу народного господарства, про свободу інтелектуальної творчості і свободу слова взагалі, свободу релігії, про скасування у Кримінальному кодексі УРСР статей 62 і 187 про т. зв. розповсюдження наклепів на радянську владу та устрій, про соціальну політику, про справжню політичну і соціальну демократію тощо.

Видається, що "Деклярацію принципів УГС" треба розглядати радше як перший начерк плятформи цієї формації. Все таки, навіть поминаючи деякі неясності (наприклад, про "федерацію суверенних демократичних республік"), "Деклярація" дає уявлення про те, що пропонують її автори. Це програма радше реформістська, що, як

сказано, зумовлена дійсністю, в якій автори "Деклярації" діють. Це видно, зокрема, тоді, коли автори говорять про засоби, якими вони хочуть в дійсності послуговуватися, і коли з'ясовують характер своєї організації:

Без альтернативних опозиційних (в цілому чи в окремих питаннях) до політики уряду і правлячої партії організацій, дійсне забезпечення прав людини і націй неможливе. Не будучи політичною партією і не ставлячи собі метою перебрання влади, Українська Гельсінкська Спілка бачить своє завдання у всебічній активізації народних мас, у виробленні в них механізму участі народу в правлінні державою та надійного контролю за державним апаратом. Підтримуючи всі конструктивні ідеї влади, що торкаються перебудови і демократизації радянського суспільства, УГС залишає за собою право на демократичну опозицію, як дієву форму активізації демократичних процесів в суспільстві. Українська Гельсінкська Спілка — не політична партія з обов'язковою для кожного її члена програмою і допускає плюралізм поглядів та членство в інших партіях та організаціях.

Щоб посилити позицію УГС, діячі теперішнього народного руху заініціювали створення у Львові в липні ц. р. Демократичного фронту сприяння перебудові. Цей фронт постав після того, як 7-9 травня у Москві відбулася зустріч, на якій проголошено створення Демократичного союзу, як сурогату альтернативної політичної партії. У московській конференції взяли участь, крім українців, представники інших народів СРСР. Львівський Демократичний фронт задуманий як федерація, в склад якої входять такі об'єднання як Міський політичний дискусійний клуб, група "Довір'я", Громадський комітет Української Католицької Церкви, "Товариство Лева", Товариство "Рідна Школа". Одним із своїх завдань Фронт вважає "участь у виборах і контроль за дотриманням демократичних процедур при їх проведенні", а також відділювання на перебудову "за допомогою громадських комісій, преси та інших демократичних засобів".

Зі становища розвитку політичної думки і активності серйозне значення має згадане вже нав'язування контактів з неросійськими народами СРСР. Так, в липні 1988 р. в Латвії відбулася нарада представників прибалтійських народів і України, на якій, між іншим, схвалено постанову про "боротьбу за демократизацію та національне самовизначення в окремих республіках", а конкретно висунено такі вимоги до органів влади: ліквідувати політичні концтабори та спеціальні психіатричні лікарні; звільнити і повністю реабілітувати політичних в'язнів, раніше засуджених та репресованих; вилучити з кримінального кодексу республік статтю про антирадянську агітацію та пропаганду, а також наклеп; зліквідувати репресивний апарат політичного переслідування; Церкву

вважати складовою частиною національно-демократичного руху, зреформувати її правові відносини з державою, забезпечити Церкві умови для виконання місії морального оздоровлення нації.

Оцінки і перспективи

Дуже новими є формації сучасних неформальних об'єднань в Україні, а в певній мірі і їхні платформи, щоб можна було без довшої перспективи часу дати їм оцінку і передбачити їхнє майбутнє. Важко також сказати, якими шляхами піде далі активність творчих спілок України чи окремих громадян, які тепер активізуються в обороні народних інтересів. У розпорядженні органів безпеки імперії є чимало засобів, якими можна завдати ударів обом течіям сучасного народного руху (ув'язнення, заслання, депортації чи прямо переслідування). Також дуже багато буде залежати від того, якими шляхами піде дальший розвиток горбачовських реформ.

Якщо ж йдеться про можливі репресії, то треба пам'ятати, що все це краще знають українські патріоти в Україні. Коли ж вони все таки ведуть свою діяльність, то це тому, що усвідомлюють трагічне становище нації і тому що, як недавно сказав один з діячів того руху, українська громадськість частково звільнилася від паралічу страху. Бож сьогодні за народні інтереси ведуть боротьбу не тільки "традиційні" її носії — колишні репресовані або окремі діячі культури, але й ті, хто давніше стояв осторонь, а може й кривив душою. Це показник важливого перелому у психіці тих людей і свідчення спроможности народу відроджуватися у сприятливих чи критичних ситуаціях.

Це правда, що коли прийшли б репресії, дехто з тих, хто сьогодні заступається за народні інтереси, міг би відійти. Але й так події в Україні останніх двох років, зокрема недавні, залишать тривалий слід у свідомості народу, в його душі, так само, як такий же слід залишив період підпільної і повстанської боротьби 1940-их та першої половини 1950-их років, літературне відродження 1960-их років, самвидав, УНК, УНФ, Українська Гельсінкська Група, Український Патріотичний Рух та інші. Бо всі ті народні здвиги, як окремі ланки, в'яжуть життя поневоленого народу в одну духовну формацію і кристалізують та перетворюють в дію його прагнення до національної, політичної і соціальної свободи.

Однак тут йдеться не тільки про спадщину, традиції чи продовження боротьби. Підсумовуючи досі сказане, тут йдеться про зовсім конкретні елементи сили сучасного народного руху в Україні. Вони, в основному, такі:

поперше, це, як згадано, рух, який проходить у двох течіях і є широкий у програмовому та організаційному відношеннях. За

програмою діяльності він охоплює не тільки сферу духовної культури народу, але й такі питання, які до живого заторкують інтереси пересічного громадянина України. Отже, це рух не тільки українців чи любителів української мови, і хоч в ньому не завжди акцентується кінцева ідея державної самостійності, вона виповнюється заходами в конкретних питаннях і болячках пересічного громадянина.

В таких умовах поширюються також фізичні розміри руху, точніше кіл громадськості, які він може мобілізувати. Ось приклад: у квітні 1968 р. 139 мешканців Києва підписали звернення-протест до ЦК КПУ, до уряду СРСР і Президії Верховної Ради СРСР проти тодішніх репресій в Україні, зокрема проти другого суду над В. Чорноволом, а в 1969 р. близько 300 мешканців Дніпропетровська підписали протест проти русифікації їхнього міста і області. Тепер, — звичайно, в умовах гласності, що йде від центру імперії, але не тільки завдяки тому, — розміри таких акцій набагато більші. Останнім часом радянська преса друкує сотні листів своїх читачів в обороні прав української мови, школи, за реабілітацію знищених діячів культури тощо. Ясно, що газети в Україні поміщують далеко не все, що до них пишуть читачі. А це ж своєрідний народний плебісцит в обороні прав українського народу. Таким самим плебісцитом були згадані вже підписи 6 тис. громадян, які протестували проти насичування України атомними електростанціями, підписи 30 тис. вірних Української Католицької Церкви в обороні її прав, за її легалізацію, подібні акції вірних інших віроісповідань, участь 5 тис. людей в Гошові і 12 тис. у Зарваниці на святкуваннях вліті ц. р. Тисячоліття християнства України. А вже червневі і липневі збори громадян Львова можна визначити як суспільні явища стихійних розмірів.

Подруге, чинником сили теперішнього національно-демократичного руху в Україні є те, що в ньому беруть участь не тільки нові люди, але й відомі принаймні два десятиліття провідні діячі українського руху опору. Це постаті, які забезпечують продовження народного опору. Вони також у чималій мірі дають цьому рухові програмне спрямування, з'ясовують його ближчу і дальшу мету. А разом з тим за ними стоять тисячі послідовників і нові віяння серед ширших кіл народу, що забезпечують існування цього руху на наступні десятиліття.

Потрете, чинником української сили є теперішня неформальна організованість активності громади. Це такі організації як Товариство української мови імені Тараса Шевченка, Українська Гельсінкська Спілка, Демократичний фронт сприяння перебудові, група "Довір'я", Громадський комітет захисту Української Католицької Церкви, Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції та ін. Нові формації втягають у процес активності

окремі кола суспільства і стають прототипом організованої громадськості, без чого ніякий поневолений народ не може розраховувати на успіх у визвольній боротьбі.

Почетверте, на теперішньому етапі боротьби українського народу актуальною стала концепція співпраці з іншими неросійськими народами СРСР. Спільні виступи діячів естонського, латиського, литовського, вірменського, грузинського рухів з українцями — це сьогодні цілком нове явище в житті цих народів. Але воно, до речі, бере початок в минулому: згадати хоча б з'їзд делегатів неросійських народів, який відбувся в Києві у вересні 1917 р. з ініціативи Центральної Ради. Нині такий спільний фронт цих народів підвищує питому вагу кожного з них. Прибалтійців і кавказців тому, що вони пов'язують свої дії з українцями — найчисленнішим неросійським народом, а для українців співпраця з ними важлива з огляду на їхній особливий характер, їхню динаміку і завзятість та виняткове місце в opinіo народів Заходу і завдяки діям їхньої еміграції.

Поп'яте, сьогодні українська політична думка і організаційна активізація відбуваються на тлі суспільних процесів у цілій імперії, включно з її центром, зарівно в його правлячих колах як і серед опозиції, а це створює частково пригожу атмосферу також для українців у програмовому та організаційному відношеннях.

Підсумовуючи елементи сили українського національно-демократичного руху в Україні, ми не можемо забувати і про його окремі слабості та загрози, які стоять перед ним.

Поперше, незалежно від ширшої платформи і ширших розмірів діяльності та кількості людей, заангажованих в русі, залишається ще дуже багато таких, які байдужі до справ батьківщини, які живуть своїм особистим життям. Ці люди пасивно ставляться до боротьби за права української мови і школи, постачають кадри дітей і молоді до шкіл з російською мовою викладання. Вони, як свідчить офіційна преса в Україні, часто погорджують українською мовою, соромляться її і є не меншим чинником русифікації, ніж російські чорносотенці чи зрусифіковані малороси.

Подруге, діють органи влади, які принципово вороже ставляться до всякої перебудови, бо бояться, що вона може захитати їхні номенклятурні посади чи просто позбавити праці. Вони лякаються також змін у національній політиці партії чи то з тих самих мотивів, чи прямо з вродженої нехоті до всього українського. Тому не випадково офіційні органи ЦК КП України *Радянська Україна* чи *Правда України* на ділі зовсім ігнорують сучасний рух за оборону національних прав українського народу, боротьбу за українську мову чи культуру взагалі. На сторінках цих газет не прочитаєте майже нічого з того, що пишеться в *Літературній Україні*, *Культурі і житті* чи в інших виданнях, які більше або менше

підтримують нинішню самооборону українського народу, його сучасне і минуле. Там замовчується така важлива справа як потреба реабілітації знищених діячів української культури і поширення їхніх безправно заборонених творів тощо. Немає ніякого сумніву, що за цю ворожу українському народові політику відповідають в першу чергу теперішні вожді Комуністичної партії України — байдужі до долі народу "губернатори", які з чужої ласки опинилися на керівних посадах в Україні.

Потрете, проти українського руху традиційно, століттями виступає російська шовіністична стихія. Вона голосна тепер не тільки в центрі, свідченням чого є активна група "Пам'ять" у Москві, але й на провінції імперії, зокрема в Україні. Російські шовіністи з підозрінням і відвертою ворожістю ставляться до найменших спроб дерусифікації України. Вони, а не тільки партійні апаратчики, підносять галас про "буржуазно-націоналістичний ухил" теперішнього народного руху в Україні.

Почетверте, оскільки український національно-демократичний рух сьогодні розвивається на ширшому фоні боротьби інших неросійських народів та на тлі політики перебудови і гласности, Москва відверто не забороняє діячам української культури та окремим громадянам висловлювати свої болячки і ставити вимоги. Тolerує вона також неформальні громадські об'єднання, але от більші народні здвиги, як у Львові, brutally придушує. Виглядає, отже, що в Москві визначили певні межі, в яких дозволяють обертатися українцям та іншим неросіянам, хоч, очевидно, прибалтійці, як менш небезпечні для імперії, виступають більш об'єднано і солідарно і мають ширшу свободу рухів. Але й тут імперії йдеться про те, щоб всякі рухи неросійських народів тримати під контролею, поступатися тільки під сильним тиском народів і не допускати до небезпечних розмірів. Ще у 1987 р. В. Чорновіл у листі до Горбачова передбачав: "На практиці перебудова в національному питанні обмежується покищо тим, що діячам національних культур, перш за все письменникам, дали можливість *побалакати* (підкреслено в оригіналі. — М. П.) [...] про гнітюче становище національних мов і всієї культурної спадщини своїх народів" (*Сучасність*, ч. 12, грудень 1987, стор. 74).

Отож існує можливість, що в результаті контролі і тиску влади українська критика дискримінації українського народу і домагання змін залишаться тільки на папері, що далі будуть тримати українську мову в передсінках громадського життя, що вона не матиме доступу до партійного і державного апаратів, що не прийде до дерусифікації шкіл України, що українському народові далі не будуть повернені твори заборонених письменників, що неформальні громадські об'єднання влада намагатиметься неутралізувати або перетворити у власний інструмент, що далі затруєватимуть і

нищитимуть природні ресурси України, себто партійний і державний апарати будуть далі поза всяким впливом громадськості. Все це означає затримання попереднього стану в Україні, себто брежнєвських порядків, що є загрозою не меншою, ніж евентуальні поліційні репресії у відношенні до людей.

Таким чином, намагаючися оцінити перспективи теперішнього розвитку українського національно-демократичного руху в Україні, треба брати до уваги як його елементи сили, так і слабости, а також тенденції розвитку внутрішньої ситуації в СРСР взагалі, і бути свідомим, що те, чого досі досягнуто, — це тільки перший крок, що досягнуте є під постійною загрозою і що таке становище вимагає дальших максимальних зусиль народу для того, щоб вижити і перемогти. Важливо також, щоб народ, а передусім його керівники, були усвідомлені, що всі вимоги, які вони тепер ставлять перед органами влади і за які ведуть боротьбу, — це тільки вимушені обставинами найближчі цілі, які не можуть затьмарювати перед народом кінцевої мети. Бо історія не знає випадку, щоб нація могла постійно розвиватися, якщо вона не є повновладним господарем у своїй хаті.

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

І. С. Коропецький

Користаючи з більших можливостей свободи слова за влади Горбачова, люди різних професій на Україні, а серед них чи не найбільше письменники, сміливо підносять голос в обороні рідної культури перед русифікацією. Вони, зокрема, виступають проти обмеження вжитку української мови, а також проти нищення пам'яток культури, вказують на "білі плями" в історії нашого народу. Другою турботою в протестній акції цих людей є екологія. У цьому випадку вони звертають увагу державним керівникам та відомчим органам на занечиснення води і повітря, небезпеку, пов'язану з будівництвом атомних електростанцій та на шкідливі гідрологічні проєкти.

Деякі успіхи цієї акції вже можна бачити нині. Наприклад, прийняте важливе урядове рішення, яке має на меті сприяти поширенню вжитку української мови та піднесенню її поваги, повернено культурі деякі давніше забуті та заборонені особистості, припинено заплановане будівництво однієї чи двох атомних електростанцій, не чути вже більше плянів про деякі гідрологічні будови тощо. Зразу насувається питання, чи ці протестні акції зможуть досягнути вповні поставленої мети і чи вже здобуті зміни зможуть залишитися перманентними. Наш погляд на це є радше песимістичний. Причиною наших сумнівів, зокрема щодо припинення мовної русифікації, є те, що всі ці заходи спрямовані на відокремлені аспекти суспільного життя, хай навіть дуже важливі, а не на суспільне життя в цілій його повноті.

Суспільне життя треба розглядати як систему, що складається з окремих, пов'язаних між собою та взаємозалежних компонентів, які, до того ж, не є однакової ваги. Не можна досягнути перманентної зміни в одному компоненті системи без рівночасних змін в інших ділянках. Також сумнівно, чи можна змінити цілу систему, починаючи від периферійних, а не основних компонентів. Мова є одним з найважливіших аспектів життя кожної людської спільноти. Мова не тільки пов'язана зі всіма іншими ділянками суспільного життя, але вона є тим з'єднуючим засобом, що тримає їх разом. Громадські акції чи навіть державні розпорядження з метою ширшого вживання української мови на Україні навряд чи увінчаються успіхом, якщо такі важливі елементи соціальної структури, як державна приналежність, політичний режим та сучасна економічна система залишаться без зміни. Відносно державної приналежності та політичного режиму

на Україні, то їх радикальні зміни навряд чи можливі в сучасній ситуації. Ця релятивна стабільність режиму не є спричинена перевагою його ідеологічної структури, але нагою силою — людськими і матеріальними ресурсами та мілітарною потугою, що є до його диспозиції. Тому я пропоную застановитися в цій статті над відношенням між вживанням української мови на Україні та одним з важливих аспектів її економічної системи, а саме: управлінням економікою, яке, правдоподібно, можна б змінити. Я надіюся, що ця розмова допоможе нам відповісти на вищепоставлене питання.

Почнімо від поведінки людей. Найважливішим мотивом людської діяльності є збереження свого роду через забезпечення його їжею, житлом, одягом тощо. Забезпечивши ці основні потреби, лише тоді людина починає думати про духовні вартості. Єдиний засіб заспокоєння перших потреб — це праця. В країнах з ринковою системою є багато працедавців, і людина, щоб влаштуватися на працю, має вибір. На Україні єдиний працедавець — держава (туди можна, без сумніву, включити нібито кооперативні колгоспи). Приблизно одна четверта всіх працюючих на Україні трудиться у сільському та лісовому господарстві, розмішених переважно у сільських місцевостях. З огляду на відносну децентралізацію прийняття рішень у цьому секторі та традиційні соціальні відносини по селах, українська мова має можливість залишитися мовою спілкування як у праці, так і в побуті ще на якийсь час. Зі всіх працевлаштованих приблизно одна п'ята працює на підприємствах нематеріального виробництва, переважно в секторі послуг, які безпосередньо задовольняють потреби місцевого населення. Врешті, трохи більше половини їх працює на підприємствах матеріального виробництва (без сільського та лісового господарств). Підприємства цих двох секторів розміщені переважно у містах. Якраз тут можна спостерігати значне звуження вжитку української мови в повоєнні роки. Що є причиною такого явища?

Радянська економічна система — керування, управління та планування всім економічним життям — побудована на строгій вертикальній централізації. Прийняття рішень є скрайньо сконцентрованою і формально чи неформально перебуває в руках союзних органів у Москві. Численні та різноманітні економічні зв'язки між Союзом та республіками не обмежуються зв'язками між урядами чи відповідними міністерствами цих двох адміністративних шаблів. Московські органи комунікуються безпосередньо зі всіма підприємствами міністерств союзного підпорядкування та важливішими підприємствами міністерств союзно-республіканського підпорядкування. Крім того, вони мають різні канали, через які формально та неформально впливають буквально на всю економіку республік. З

огляду на багатомовність союзних республік та, головню, на домінуюче становище Росії, російська мова є "lingua franca" в економічних та інших відносинах між Союзом і республіками та між окремими республіками.

Вживання російської мови в праці економічних органів та підприємств на Україні не обмежується лише до їх зв'язків з союзними зверхниками; воно поширюється також на внутрішню працю цих інституцій. Тому, щоб могли там працювати та мати професійні успіхи, кожна людина мусить володіти цією мовою. З часом російська мова переходить у мову побутового спілкування. Це відбувається легко, бо російська мова — це мова міста, мешканці якого вважають себе соціально вищими у порівнянні з мешканцями села. Людина вживає російську мову не лише у праці, але й поширює її вжиток на домашнє життя, що дає їй змогу володіти цією мовою краще і тим збільшує можливості службового підвищення. Щоб полегшити в таких обставинах дорогу до професійного успіху своїм дітям, батьки воляють посилати їх відразу до російських шкіл. В наслідок цього наступне покоління виростає з мінімальним знанням української мови, або навіть цілком її не знає. Такому процесові сприяє партія нібито з ідеологічних мотивів, при чому має значну допомогу з боку російського шовінізму.

Єдиною ефективною і реалістичною розв'язкою цієї ситуації була б реформа, яка обмежувала б економічні адміністративні зв'язки між Москвою і Україною до зв'язків між їхніми урядами. Така реформа не вимагає жадних радикальних змін в основних принципах економічної системи Радянського Союзу. Україна в такому випадку і надалі залишиться частиною економічного комплексу Радянського Союзу. Союзні органи і надалі затримують такі засадничі права як призначення продукційних квот та державних замовлень, приділення обмежених ресурсів, розподіл важливих державних інвестицій, визначення довготривалих економічних нормативів тощо. Єдиною зміною було б те, що союзні органи були б зобов'язані надавати ці показники лише сумарно і лише президії київського уряду, а не окремим міністерствам чи підприємствам на Україні, як це відбувається тепер. Обов'язком українського уряду було б розбивати одержані показники регіонально та галузево, а в деяких випадках і між окремими підприємствами.

Вплив такої реформи на сферу вживання української мови очевидний. Російська мова залишилася б потрібною лише для зносин київського уряду з відповідними органами у Москві чи в столицях інших республік. Апарат, що підтримує міжнаціональні політичні та економічні зносини, є в кожній країні. Але це не вимагає, щоб мова міжнаціонального спілкування мусіла перекидатися на внутрішнє життя даної країни. Так і в нашому випадку: комунікація між підприємством і Києвом, між окремими підпри-

ємствами та внутрі підприємств на Україні повинна відбуватися українською мовою. Знання та вживання російської мови там непотрібні. Ця мова залишається важливою лише для малої горстки працівників апарату міжнаціональних відносин. Вона перестане бути передумовою праці та кар'єри для трьох четвертих працюючих. З другої сторони, українська мова, будучи діловою мовою, набере більшого суспільного престижу.

Тут варто пригадати, що подібний модель економічної адміністрації існував на Україні в двадцятих роках та між 1957 і 1962 рр. Однак, модель часів Хрушова, знаний як раднаргоспи, був набагато вужчий від того, який ми тут пропонуємо. Але головне у нашому контексті — в який спосіб таку децентралізацію можна досягнути в теперішніх обставинах.

Як і в кожній країні, в Радянському Союзі існують окремі соціальні групи, які мають специфічні соціальні та економічні інтереси. Члени цих груп зацікавлені в першу чергу в збереженні та поширенні своїх користей, що випливають з функцій, виконуваних цими групами в суспільстві. Кожна адміністративна та економічна реформа приносить з собою перетасування користей між окремими групами. Одні групи користають в матеріальному і соціальному відношенні, інші втрачють. Ці зміни можуть мати негативний, позитивний або неутраційний вплив на цілу національну економіку. Застановімся спочатку над впливом пропонованої децентралізації на різні впливові групи в Радянському Союзі.

Така реформа не може мати негативного впливу на домінуючу групу, партійну бюрократію в Москві, бо в протилежному випадку ця група не допустить до її проведення. Для втримання своєї влади партія мусить контролювати всі аспекти соціального життя, включно з республіканськими урядами. Пропонована нами децентралізація не послаблює вирішального впливу партії на київський уряд. Важлива група керівників підприємств у цілому Союзі, включно з Україною, є зацікавлена передовсім в економічній ефективності, тобто у підвищенні продуктивності праці. Є всі позначки припускати, що в наслідок цієї реформи економічна ефективність буде вищою. Однак, пропонована децентралізація послабила б інтереси дуже важливої групи — союзної економічної бюрократії: всіх цих численних працівників міністерств, комітетів та управлінь у Москві. Багато прав приймати рішення було б тоді перенесено з Москви до Києва, і не один член цієї групи, правдоподібно, втратив би працю та користі, що з неї випливають. Не дивно, що спротив цієї групи був би завзятий.

Українська партійна бюрократія скористала б з перенесення права прийняття економічних рішень з Москви до Києва. Її влада, чисьельність та суспільна важливість зросли б. Також зросла б ефективність партійного апарату. Партія на Україні зобов'язана

допомагати у виконанні економічних плянів усіх підприємств, розміщених на її території, і у великій мірі відповідає за їх роботу. При тому партійний апарат має лише частинно контролю у випадку підприємств республіканського та союзно-республіканського підпорядкування і не має взагалі контролю над підприємствами союзного підпорядкування. Щобільше, у випадках різниці думок з відомчими групами в Москві, київські партійні керівники є, як правило, в підрядному становищі. Не менше скористала б з такої реформи українська адміністративно-економічна бюрократія. Їй тоді підлягали б усі підприємства на території України і її відповідальність, а рівночасно користі значно зросли б. Врешті, через позитивний вплив цієї реформи на вживання української мови великі користі дістала б українська культурна інтелігенція. Можна очікувати, що зацікавлення населення літературою, театром, науковими працями та іншими культурними потребами українською мовою дуже збільшилося б.

Тепер напрошується фундаментальне запитання: в який спосіб можна вплинути на керівників партії у Москві, адже вони єдині мають силу прийняти таке рішення — провести децентралізацію? Дуже важливим аргументом є вплив даної реформи на економічну ефективність. Підвищення економічної ефективності робить країну економічно сильнішою і тим зміцнює владу партії. Тут не місце докладніше аналізувати цю проблему. Тому зробимо лише деякі загальні зауваження. Як сказано вище, припускаємо, що політично-економічна структура Радянського Союзу і місце України в ній залишаться без зміни. З огляду на можливості територіального поділу праці, Україна і далі зможе спеціалізуватися у випуску вигідної для неї продукції, яку вона зможе обмінювати за потрібну їй продукцію з іншими республіками. Але через запровадження пропонованого моделю в життя можна в загальному очікувати зниження коштів продукції. Це сталося б в наслідок кращого пов'язання галузевого та регіонального планування на республіканському рівні, більшого досвіду політично-економічних чинників України з її економікою та швидшої й оперативнішої реакції до різних змін зі сторони київської економічної адміністрації, ніж це можливо з перспективи далекої Москви. При тому не треба боятися, що така реформа створить додаткову ланку економічного управління і так призведе до ще більшої бюрократизації економічного життя. Безперечний зріст чисельності київського економічного управління відбувся б тоді за рахунок ліквідації відповідних органів у Москві чи зменшення їхньої кількості.

Ці міркування про вплив пропонованої реформи підтверджуються деяким спостереженнями, які показують, що продуктивність на Україні зростала скоріше під час років релятивної децентралізації за існування раднаргоспів, ніж пізніше у централізованій

системі, запровадженій знову Брежнєвим. Тут потрібно згадати ще один фактор, важливий для довготермінового росту продуктивності. Внаслідок збільшеної централізації, Україна діставала з року в рік щораз меншу частку всіх інвестиційних фондів Союзу в останніх двох десятиріччях і тому мала обмежені можливості впроваджувати найновіші науково-технічні досягнення та модернізувати свою економічну структуру. Це було однією з важливих причин зниження росту продуктивності на Україні в порівнянні з рештою Союзу в цей період.

На жаль, раціональний аргумент не завжди виграє дискусію; як сказано, загальні інтереси є часто сильнішими від логіки. У такому випадку єдиним фактором, сильнішим ніж ці інтереси, є сила публічної opinio. Навіть радянські провідники мусять брати до уваги настрої населення, бо, в протилежному випадку, стабільність держави могла б бути захитана. Зламати спротив московської бюрократії децентралізації прийняття більш економічних рішень республіканськими урядами її коштом буде можливо лише тоді, коли публічна opinio широких кіл населення України буде за такою реформою. А населення буде за такою реформою тоді, коли бачитиме в ній для себе користі, в першу чергу матеріальні.

Населення України таке саме, як і населення всіх інших країн. Величезна більшість цікавиться лише футболом та телебаченням. Молодь є в полоні модерної музики чи "субкультури". Одначе всі вони зацікавлені своїм добробутом. (До речі, навіть українські письменники в своїх мовних протестах мають, правдоподібно, на увазі те, хто буде купувати і читати їхні твори, коли народ не буде знати української мови). Але, мабуть, переважна більшість населення не здає собі справи з взаємозалежності між централізацією і рівнем його добробуту. В цьому відношенні принаймні такі два фактори заслуговують на увагу.

Недавні реформи Горбачова широко розрекламовані як ліквідація сталінсько-брежнєвської централізації прийняття рішень та запровадження на їх місце економічної децентралізації. На ділі ця децентралізація означає передання права прийняття деяких важливих рішень окремим підприємствам у всіх економічних секторах крім сільського господарства. Одначе підприємства окремих секторів та промислових галузей і далі залишаються підпорядкованими відповідним міністерствам союзного, союзно-республіканського та республіканського значення. Правда, тепер передбачається, що роля міністерств не буде значною. Але в радянських обставинах, при наявності напруженого плянування та обмежених ресурсів, міністерства, без сумніву, ставитимуть поступово більш важливими у розподілі між окремими підприємствами обмежених основних ресурсів, модерної технології тощо. У нашому контексті один аспект реформ Горбачова заслуговує на

окрему увагу. Вже перед цією серією реформ значна частина підприємств важкої промисловости, транспорту та будівництва на Україні була підпорядкована союзним міністерствам. Теперішні реформи ліквідували остаточно решту союзно-республіканських міністерств важкої промисловости, а їх підприємства підпорядкували союзним міністерствам. В наслідок цього республіканський уряд втратив усю юрисдикцію над підприємствами всієї важкої промисловости. Він тепер не зможе мати жадного впливу на ці підприємства відносно їх росту продукції, розміщення, запотребування людських та матеріальних ресурсів, екологічних проблем тощо.

Важливим є ефект цих реформ на бюджет України. Передше підприємства важкої промисловости (а вона є важливою у структурі української економіки), що підлягали київському урядові, вносили до українського бюджету певні відрахування від їх доходів та оплати за вживання основних фондів. Тепер ці оплати будуть іти безпосередньо до союзного бюджету. Правда, передбачається поповнити республіканські бюджети іншими доходами. Але в загальному виглядає, що доходи цих бюджетів таки змаліють. В наслідок цього уряд України матиме менше засобів на економічні інвестиції та на різні соціально-культурні потреби. Сумнівно, чи союзний уряд як компенсацію збільшить свої видатки на такі цілі на Україні. Конкретно це віддзеркалиться в релятивно менших видатках на індустриїні новобудови на Україні, так що молоді люди не будуть мати змоги знайти праці на батьківщині і будуть змушені шукати їх по далеких просторах Сибіру. Вклади на житлове будівництво також змаліють, що загострить ще більше житлову проблему по містах. Видатки київського уряду на школи, установи охорони здоров'я та інші соціальні заклади навряд чи залишаться на задовільному рівні. Відносно видатків на культурні цілі, можна сумніватися чи союзний уряд буде зацікавлений у будівництві Шевченківського заповідника у Каневі або в збереженні пам'яток Києво-Могилянської академії. Відносно інших прерогатив київського уряду, ніж бюджетна політика, можна думати, що якби міністерство атомної енергії було підпорядковане київському урядові, а не московським відомствам, правдоподібно, атомні електростанції на Україні не були б побудовані у безпосередньому сусідстві з великими населеними пунктами. І може б не було тоді чорнобильської трагедії. Або ніхто навіть не хотів би слухати про такий нісенітний проєкт як будівництво каналу між Дніпром та Дунаєм.

Другою важливою економічною проблемою, з якої ширший загал України не здає собі справи, це постійний вивіз частини її національного доходу до інших радянських республік. Історія не знає іншого такого випадку, коли одна національна спільнота

субсидує інші народи до такої міри та на такому довгому протязі часу, як це є у випадку України та Росії, а тепер Радянського Союзу. Різні дослідження, роблені і в Росії, і на Заході, показують, що від половини 19-го ст. до вибуху революції Україна постійно вплачувала більше до царського бюджету, ніж діставала від нього. Така ситуація продовжувалася — лише в абсолютно і релятивно більшій мірі і, в додатку до бюджету, також через інші канали — майже всі роки радянської влади. Наведу для прикладу відповідний показник за одне десятиріччя повоенного періоду, приготований таки радянськими економістами. І так, за 1959-1969 рр. в середньому 15 відсотків виробленого чистого матеріального доходу України вивозили до інших республік. Є підстави твердити, що такий вивіз продовжується і досі, хіба може в меншому розмірі. Вожді Радянського Союзу не питали дозволу українського народу забирати частину плодів його праці, тих сум ніколи не повертали і за це не платили жадних відсотків. Крім того, що такий вивіз суперечить всяким загальнолюдським етичним нормам, він також не відповідає марксистським засадам. Згідно з деякими радянськими вченими, при соціалізмі засада, що дохід визначається працею, стосується не лише одиниць, але й регіонів, у нашому випадку — союзних республік.

Практично це означає, що держава забирає від кожного працюючого на Україні в середньому 15 відсотків заробленого доходу і видає його або в інших республіках, зокрема в азійській частині СРСР, або на інші державні цілі. Треба підкреслити, що коли б ці гроші були видані на нові проєкти в Україні, а не в Азії, їх економічний ефект був би в загальному більший. З такої політики скористали б не лише Україна, але й цілий Радянський Союз. Коли б уряд України мав більші права над своєю економікою і мав за собою підтримку її населення, він був би спроможний більш ефективно відстоювати інтереси населення республіки перед союзними властями.

Однак населення України про це не знає. Її партійні провідники, розуміється, свідомі економічної несправедливості, яку проводить уряд стосовно до населення, за яке вони відповідають та яким вони до певної міри допомагають союзним властям правити. Чомусь вони цих проблем і їх наслідків для України та цілого Союзу не порушують ні в пресі, ні у своїх виступах, незважаючи на гласність і перебудову та поширення демократії. Може вони не є певні, чи дістануть потрібну підтримку зі сторони населення на випадок такої дискусії. Або, як всі добрі політики в будь-якій країні, не хочуть висувати домагань, що їх не мають надії осягнути. Однак, письменники винесли безпрецедентну резолюцію, щоб баланси економічних відносин між Україною та рештою Союзу були опубліковані. Напевне є і економісти, що розуміють ці

справи. Але, як мені відомо, ще не знайшовся ні один на Україні, який проаналізував би професійно економічно-адміністративне відношення між союзним та українським урядом, його причини та наслідки як для економіки України, так і для цілого Союзу. Це дивно, бо, наприклад, у малій Естонії один видатний економіст пропагує відкрито на телебаченні повне відокремлення економіки його республіки від решти Радянського Союзу. Подібні погляди висловлюють латвійські економісти. Вони вимагають повної економічної автономії для їх республіки, включно з окремою валютою. Естонські та латвійські економісти твердять, що коли їх республіки будуть мати повну контролю над їхніми економіками, добробут їх населення набагато поліпшиться. Таке твердження не в меншій мірі стосується і України.

Як я вже згадував, письменники та інші культурні діячі обмежуються у своїй протестній акції питаннями культури, зокрема мови та екології. Їх статті спрямовані передовсім до інтелектуалістів і друкуються в журналах та газетах, які мають радше обмежену кількість читачів. Навряд чи ширші кола населення ознайомлені з цими виступами. В таких обставинах сумнівно, чи ці акції будуть мати повний та тривалий успіх. Щоб зберегти українську культуру перед русифікацією, в першу чергу потрібна зміна соціально-економічних інституцій, які цьому процесові пособляють. Хоча зміна деяких важливих аспектів політичної та соціальної структури тепер неправдоподібна, така реформа як перенесення з Москви до Києва права приймати рішення щодо економіки України є економічно корисна і для України, і для цілого Радянського Союзу і тому, правдоподібно, можлива. Є групи у Москві, що протистоять такій реформі, бо мають великі користи з існуючого стану. Одначе, з неї скористала б українська партійно-економічна верхівка. Її керівники напевне старатимуться вибороти таку реформу, коли будуть переконані, що при сильній підтримці публічної opinio зможуть виграти боротьбу з економічною бюрократією Москви. У свою чергу, можна сподіватися, що ширші маси населення підтримають такі намагання своїх партійних та економічних керівників, коли усвідомлять собі, що в наслідок такої децентралізації поліпшиться їхній добробут.

Обов'язком інтелектуалістів, як це, зрештою, завжди бувало в історії, є проаналізувати ці соціальні процеси і взаємовідносини та довести їх до відома якнайширших кіл населення. Лише коаліція між українською культурною інтелігенцією та партійно-економічним проводом при підтримці всього суспільства, побудована на зрозумінні спільності інтересів, може бути успішною в обороні української культури, а на даному етапі — передовсім мови, перед русифікацією.

ЦІЛІСНІСТЬ ЯК СПРАВЖНІСТЬ

Віталій Дончик

Літературне явище краще збагнемо як таке, глибше зрозуміємо його значення, коли розглядатимемо не самодостатньо, а в контексті часу, конкретної соціально-духовної ситуації, в межах того чи того національного літературного процесу. Саме так хотілось би подивитися на статтю Івана Дзюби "Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?" (*Культура і життя*, 24 січня 1988), відтак й інші його статті останніх років, та й взагалі весь критичний доробок чи, точніше, всю його сучасну критичну діяльність.

Кажу про "діяльність" тому, що, крім видрукуваного, на сьогоднішньому творчому рахунку Івана Дзюби є цілий ряд виголошених доповідей і виступів, і вони теж, як і статті, мали заслужений розголос, збирали вдячну й зацікавлену аудиторію. Нове піднесення чи "відродження" Івана Дзюби поволі заявляло про себе, починаючи з кінця 70-их років, з появи книжки *Грані кристалу*, але, будемо відвертими, на повну силу став звучати голос критика в час перебудови, завдяки процесам демократизації, що розгортаються в нашій країні. "Новий Дзюба" — певне, хтось може так подумати й сказати, для мене ж, критика, який у роки свого неофітства із захопленням поглядав на приклад автора книжки *Звичайна людина чи міщанин?* і багатьох блискучих статей 60-их років, він той самий упродовж усієї цієї чверті віку. Та ж відданість праці, та ж неафішована, негаласлива любов до рідного народу, його літератури, мови, культури (хоч і чув він не раз закиди в "нелюбові" од тих, хто не здатен бачити єдність між критикою, хай найгострішою, і любов'ю). Той самий, але дозріліший у своєму таланті, багатший у життєвому й літературному досвіді, з істотно поповненими знаннями, ерудицією і т. ін.

Не випадково саме І. Дзюба взявся сьогодні за розробку теми української культури як цілісності, не знаю, хто ще з наших критиків зміг би зараз доступитися до неї.

Поперше, тут важливе саме чуття актуального й наболілого в літературі, а в І. Дзюби воно завжди було загострене, і тому його вибір проблеми, як і багато інших таких його "виборів", надзвичайно потрапляє в точку. Не пригадую, коли в нас це робилося — погляд на всю структуру національної культури, всі її ланки, але що без таких досліджень, такого дослідницького напрямку функціонувати їй буде дедалі важче — це абсолютно ясно.

Подруге, І. Дзюба — один із небагатьох сучасних українських критиків, які щасливо уникають вузької фахової "спеціалізації" (лірика, роман, драматургія, гумор, дожовтневий час, радянський період і т. ін.), для нього завжди було характерним прагнення до синтезу, цілісного погляду на всю літературу, нерідко з її міжпредметними зв'язками.

Нарешті ще одна визначальна здатність критика: вміння постійно, при розгляді найсучасніших художніх явищ, бачити історичну вертикаль, простежувати, що й звідки йде, з чим і як зчеплюється, усвідомлювати українську літературу як один із виявів національної свідомості народу, його характерного світопочування із загальнолюдським і неповторним у ньому.

Завжди доцільною й ненав'язливою виступає теоретична обладанковість І. Дзюби. Мені як критикові й історикові літератури, а, головне, як прихильникові конкретних, хай навіть емпіричних, але не затеоретизованих розглядів, дуже заімпонувало наголошення автора статті на тому, що є, вважаю, однією із прикрих і прикро відчутних вад літературної практики. Це — рівень особистих контактів і взаємозацікавлень митців. Хіба не шкодить загальній справі української культури те, що "почуття спільної долі всіх нас — у долі української культури як цілості — в нас мало розвинене"? В останній час письменники повели, наприклад, послідовну занепокоєну боротьбу за розширення сфери функціонування української мови — як бракувало їм підтримки, допомоги з боку кінорежисерів, акторів, інших митців, учених, яким, у свою чергу, бракувало для справжніх патріотичних дій отого відчуття себе частиною цілості української культури.

Цехова замкнутість, відсутність потягу до знання суміжних і близьких сфер як рідних, своїх — про це І. Дзюба веде мову, розглядаючи, за його визначенням, перший рівень взаємодії в культурі. Слушні й цікаві його міркування й про другий рівень (особисті творчі стимули, діапазон естетичної чутливості, реакції митця, різні факти творчої інтерпретації ним явищ інших мистецтв та ін., що в нас справді досліджується дуже мало і не дуже вдало), і про інші рівні взаємодії: третій ("гібридні" жанри), четвертий (мистецькі "симбіози", наприклад, книжкова графіка, художній кінофільм та ін.), п'ятий (загальна ідейно-тематична і стильова взаємодія всіх родів і видів мистецтва) і шостий, найскладніший (цілісне функціонування національної культури як системи). Певна річ, виокремлення цих рівнів є умовним і навіть зумисним — задля наочності, теоретичної чіткості й означувальності. В реальній же мистецькій практиці все це переплітається, існує в тісній взаємозалежності й злютованості. Втім, коли в цілому маємо недостатню розвиненість взаємозв'язків і взаємосполучень в загальній системі, то наочніше й проступають, виявля-

ються ті чи інші слабкі рівні й лінії, їхня там "недоведеність", усиченість, там рваність шляху від простішого, елементарнішого, нижчого до вищого й складнішого.

Зрозуміло, у розмові про функціонування національної культури як цілісної системи не оминати й питання про повноту (точніше неповноту її структури). Що й казати, дослідники, які замислювалися над цим питанням, раніше не дозволяли собі вголос говорити про це. Справді: найжджена домінуюча теза — українська радянська культура за роки радянської влади розвивалася інтенсивно, народжувалися чи відроджувалися різні ланки й галузі, і в кінцевому наслідку це й справді так. Знаю, що серед читачів *Сучасности* є люди, які заповзято доводили протилежне, не вмюючи чи не бажаючи побачити за негативними явищами реальні здобутки. Та хіба мало промовляють вже самі імена Олександра Довженка, Леся Курбаса, Катерини Білокур, Миколи Леонтовича, Івана Кавалерідзе, інших представників різних мистецтв, художників багатогранного широкого творчого діапазону. Не менш яскравими представниками нашої культури, сфера творчих дій яких поширюється й на інші мистецтва, є письменники О. Гончар, М. Бажан, Д. Павличко, М. Стельмах, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, Б. Олійник, П. Загребельний, П. Мовчан... Це все митці, народжені новим часом (ряд їх, звичайно, значно довший), їхні імена органічно вписуються саме в українську радянську культуру, а не просто в одну якусь її галузь.

Разом з тим не можна не сказати й про те, що в роки сталінізму, та й в часи брежнєвського застою, було заподіяно чимало шкоди розвитку української культури: від прямих репресій над митцями до різних і по-різному спричинених вульгарних, спрощених тлумачень, навішування ярликів, несправедливих звинувачень, до звуження сфери вживання української мови, до окреслення взагалі "крейдяною зоною" національної проблематики, національного начала культури, — про це вже багато писалося в нашій пресі. Це штучно уповільнило розвиток української культури, зумовило неприродні в ній провали, "білі плями", мутації, розлад взаємодій тощо.

У цьому я бачу причини явища неповної структури української культури, яке І. Дзюба слушно пов'язує також з тим, що "українська мова не виконує всіх своїх суспільних і культурних функцій", в той час як національна мова, зрозуміло, є "становим хребтом національної культури". І хоча слушно те, що не за єдиним мовним показником окреслюємо коло української культури, відомо також, що роля мови набагато й набагато більша, ніж роля звичайного засобу людського спілкування, ніж інструменту літератури, це — першоелемент самого світосприймання, мислення, духовности, духовної творчости людини. Ця самозрозуміла думка дуже істотна,

проте вона досить нелегко входить у повсякденне розуміння. Так, занепадає мова — занепадає й література. Але спочатку цей процес відбивається на інтелектуально-моральному потенціалі людини взагалі, відтак — на її соціально-духовній творчості, і на творчості художній, мистецькій зокрема.

У статті "Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?" звертає на себе увагу величезна кількість додаткових, супровідних питань і підпитань, які хотілось би розгорнути, розвинути, конкретизувати, щоправда, меншою мірою, оспорити, зполемізувати — така вже "природа" цієї статті, та й взагалі докладної, вичерпної критичної прози І. Дзюби, що в ній знаходиш (принаймні я знаходжу) більше приводів для згоди, едально-конструктивної розмови. Серед цих окремих питань є, наприклад, питання про "солідарно-допоміжну та солідарно-конкурентну" присутність російської культури на Україні, про етнографізм у широкому й глибокому розумінні, як одну з передумов доцільності й краси всякої мистецької діяльності, про сучасну архітектуру, її біди. Щодо останньої особливо доречні й необхідні думки критика, бо тут таки є чим тривожитися, бо ж справді саме в національній специфіці архітектури криється "таємниця поєднання пожиточності й краси, утилітарного й естетичного, універсального й місцевого". Цікаво, із добрим знанням справи І. Дзюба розглядає проблеми взаємопов'язаності різних мистецтв в їхніх стосунках із літературою. Розмова довкола взаємних "непомічань", недооцінок і взаємних претенсій на цьому терені, навіть коли йдеться про дуже близькі між собою літературу, театр, кіно, ведеться так, що зримо й наочно постає думка: як би виграла і літературна, і театральна, і кіномистецька справи, вся українська культура, якби система "сполучених посудин" діяла в ній постійно, органічно й ефективно! Тоді не згасала б така необхідна енергія саморозвитку, енергія власних, історично зформованих джерел.

Є, як відомо, різні версії в поясненні "неповноти" української культури, які сягають у далеку минувшину (вони звучали, зокрема, й на другому радянсько-американському симпозіумі в Києві "Давня українська література і становлення нової української літератури"). З розумінням ставлячись до аргументів, які наводяться при цьому, я особисто зауважив би, що в загальнолітературному, а ще більше — загальнокультурному організмі діє (це переконливо засвідчує історія) закон компенсації: не маючи, наприклад, якогось жанрово-стильового вияву в національній культурі *тут і зараз*, матимемо щось рівновартісне, компенсуюче *там зараз*, або *тут згодом*, або *там і згодом*. Додати також, що вибух соціальної, історичної, духовної творчості має, який пробудила Жовтнева революція в різних націях, у тому числі в українській, став таким прискорювачем, каталізатором художньо-мистець-

кого прогресу, що про якусь "неповноту" в 20-ті роки говорити не доводиться, — і це переконливо показує І. Дзюба.

А проте, якщо бути ближче до реальної практики нашої культури, маємо значно ширше розкривати, висвітлювати, виводити на людські очі два крайні психологічно-сприймальні стереотипи у ставленні до української культури, які більшою чи меншою мірою є (і були на різних етапах) гальмом у її розвитку. Кажу саме про сприймання, характерну психологію, які зустрічаються не лише "збоку", в інонаціональному середовищі, а й в самій українській суспільності, навіть серед тих, хто належить до числа українських митців, критиків, учених, не кажучи вже про багатьох "звичайних сприймачів" мистецтва.

Йдеться про стереотип снобістського, нерідко поблажливого, зверхнього ставлення до української культури як чогось такого, що "відстає від часу", його ритмів, від науково-технічної революції і т. ін., і не може дати творів широкого сучасного звучання, які були б цікавими для всіх в Союзі, у світі. Звичайно, під цією надто загальною "рубрикою" можуть опинитися і ширі вболівальники за розвиток української літератури й мистецтва, занепокоєні їхніми негараздами, і люди, які справді переконані, що сучасне мистецтво в сучасних його видах і формах, надто кіно, відео, естрада — не можуть залишатися національними, не стаючи провінційними, далекими від світових зразків; і той, не такий уже й малий загаль (в основному, шоправда, з мішанських верств), який відразу настроєний щодо української культури, як і української мови, не інакше, як на щось відживаюче, неперспективне; і упереджена частина закордонних поціновувачів, що здебільшого через свою політичну заангажованість недобачає нічого вартісного в сучасній українській культурі, хібащо окрім речей, які піддавалися у нас вульгарній і несправедливій критиці.

Всі ці тенденції, без сумніву, шкодять і гальмують розвиток української культури, виявляючись на практиці у відході від неї багатьох талантів з числа молоді чи в недостатній популярності її кращих, гідних всенародної уваги явищ, чи в домаганнях перекладати той чи той журнал, газету на російську мову, так, ніби сама мова, а не численні інші достоїнства визначають їхній рівень, і т. ін.

Об'єктивно гальмує розвиток української культури і значно вужчий кількісно, не такий "багатоукладний", зовні привабливіший, з давнім історичним родоводом психологічний стереотип національного консерватизму, про який І. Дзюба пише у статті досить докладно й переконливо. Тут і науково-теоретичний туризм, коли якось важко (знаю по собі) добачити національне в М. Семенкові чи О. Архипенкові. Тут і отой схимницько-обмежений синдром сахання всього новочасного, нерозумне, диктоване інстинктом страху, непевністю у власних силах, вберігання організму культури

від світових протягів (сьогодні це — від усіляких видів молодіжної, міської субкультури). Мені довелося недавно дивитися на українському телебаченні передачу, в якій відомий композитор, автор популярних пісень, ну ніяк не хотів сприймати, погодитися, не кажучи вже — підтримати, молодих українських композиторів, "бардів". Чому? — думалося. Невже, люблячи рідну, національну пісню, українську музику, важко зрозуміти, що і ці молоді люди так само люблять їх, тільки ж хочуть ще й розширювати свою аудиторію, хочуть, зрештою, творити і українську рок-музику? Згадаймо, що Володимир Івасюк, ще коли відчув необхідність поєднання народно-пісенної основи і сучасних музикально-виконавських форм і ритмів, одним із перших прокладав тут власну стежку, яка виводила б українську естрадну пісню у широкий світ.

У кожній розвиненій культурі має бути все, в тому числі і різні "масові", розважальні різновиди тощо. Нам це потрібно не тому, що й ми, мовляв, не ликом шиті, а тому, що, як правильно пише І. Дзюба, розвиненість, постійна оновлюваність культури не є можливими "без забезпеченості повнотою функціонування всіх рівнів і ланок, без взаємодії, протидії, протестного відштовхування, боротьби різних потоків, тенденцій і навіть різних смакових рівнів, різних якостей. Бо в системі культури діється складний кровообіг...".

Не можу не відзначити у статті І. Дзюби ще один момент, мова про який раніше виникла у нашій критиці спорадично і мляво — зараз же він, як і багато інших моментів, проблем, явищ, обговорюється дедалі частіше і мусить, неодмінно мусить вийти на один із важливих плянів.

Мовиться, формально кажучи, про "географічний" аспект розглядуваної проблеми. А як не формально, то про те, що ніколи у справжніх патріотів, які дбають про рідну культуру, уважливих господарів не повинно відходити на задній плян. Цілісність української культури неодмінно передбачає включення в неї і тої культури, яка з різною мірою успіху твориться й поза межами України — чи то в Союзі, чи в країнах соціалістичної співдружності, чи й взагалі на інших материках (у США, Канаді, Австралії та ін.). Так, з різною мірою успіху. Однак розкидані по світі українці загалом зуміли не асимілюватися, не втратити мови, не загубити культуру. Розуміємо, що були серед наших земляків у різних країнах, зокрема й серед авторів *Сучасности*, м'яко кажучи, неприхильники соціалістичного ладу, соціалістичного інтернаціоналізму, радянської культури. Але розуміємо й інше: зараховували ми, бувало, до цього числа і зовсім не ворогів, а то й друзів своїх. У наших історіях, різних дослідницьких працях, у критиці коли-неколи згадувалося про те, що творять в літературі, мистецтві, науці українці, які живуть за кордоном; у наших видавництвах не вихо-

дили їхні книжки. Та й навзаєм, багато що роблячи корисного, чимало написавши, видавши (я бачив це, побувавши в Канаді), наші земляки все ж, здається мені, могли зробити більше, скажімо, щодо популяризування українського сучасного мистецтва за рубежом, просування української книжки, приміром, в англомовний світ.

Нові можливості, що відкрилися перед нашим суспільством у його демократичному розвитку, перед світом, що значно повеселів від рішучого поліпшення міжнародної атмосфери на користь миру й співробітництва народів, відкриваються й перед нами, перед українською культурою. І треба використати їх. І не тільки для вивчення, усвідомлення української культури як цілісності, а й для збирання, згуртування, об'єднання її у широку й багатогранну, повноструктурну й повновартісну національну художню систему.

*

Недавно з'явилася ще одна стаття Івана Дзюби "В обороні людини і народу" (*Літературна Україна*, чч. 25, 26, 1988), в якій (вона теж спочатку була виголошена як доповідь на засіданні об'єднання київських критиків) уже на матеріялі нинішнього літературного, літературно-мовного процесу на Україні, висвітлюються також деякі питання, порушені у статті "Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?", із цілковитим спрямуванням їх у бік конкретної сьогоденної культурної практики. В ній ідеться про повноту й глибину сучасної проблематики в українській літературі; точно, гостро, без заокруглень поставлено питання щодо сучасної мовної ситуації, становища української мови, доля якої, як і доля літератури, всієї української культури, справді тісно пов'язана з перебудовою й демократизацією в нашій країні. Не можна не погодитися з автором статті, що непослідовність, половинчастість у виправленні помилок минулого в національно-культурній сфері можуть іти тільки врозріз з перебудовою й демократизацією.

Статті Івана Дзюби з'явилися в час загальносуспільної дискусії в СРСР, сама їх публікація є виявом нових процесів в країні і посутнім внеском визначного критика у розвиток цих процесів.

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ

1. Преамбула

Українська Гельсінська Спілка як федеративне об'єднання самоврядовчих правозахисних груп і організацій в областях, районах, містах України та за її межами створюється на базі Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод і підтверджує вірність правозахисним принципам декларації Групи від 9 листопада 1976 року.

Українська Гельсінська Спілка вважає необхідним визначити основним напрямком своєї діяльності захист національних прав, насамперед права націй на самовизначення, передбаченого ст. 1 ратифікованого Радянським Союзом Міжнародного пакту про громадські і політичні права ("Всі народи мають право на самовизначення. В силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток"), бо без свободи нації справжнє забезпечення свободи особи неможливе. Якщо людина — не засіб для реалізації тих чи інших ідеологічних концепцій, а мета і вінець творіння, то нація — єдине природне соціальне середовище, в якому особа може всебічно розкрити свої здібності і виконати своє призначення на Землі.

Як показав досвід 66-річного перебування України в складі СРСР, ні уряд УРСР, який насправді ніколи не був суверенним урядом, а тільки виконавчим органом центральної влади, ні Комуністична партія України, що є всього лиш регіональним підрозділом КПРС, не могли і здебільшого не бажали захистити населення України від тотального голоду, від варварського нищення продуктивних сил та інтелектуального потенціалу нації, від денационалізації українців та неросійських меншостей, від штучної зміни етнічного складу населення України. Ці факти прямого геноциду та триваючого навіть в умовах відносної демократизації етноциду корінного населення України підтверджують ту незаперечну істину, що жодна партія не сміє монополізувати права на вирішення кардинальних проблем, що заторкують саме існування народів. Без альтернативних, опозиційних (в цілому чи в окремих питаннях) до політики уряду і правлячої партії організацій дійсне забезпечення прав людини і нації неможливе.

Не будучи політичною партією і не ставлячи собі метою

Зберігаємо правопис оригіналу. — Ред.

перебрання влади, УГС бачить своє завдання у всебічній активізації народних мас, у виробленні механізму участі народу в управлінні державою та надійного контролю за державним апаратом.

Підтримуючи всі конструктивні ідеї влади, що торкаються перебудови і демократизації радянського суспільства, УГС залишає за собою право на демократичну опозицію як дійову форму активізації демократичних процесів у суспільстві.

Українська Гельсінська Спілка — не політична партія з обов'язковою для кожного її члена програмою і допускає плюралізм поглядів та членство в інших політичних партіях і організаціях. Замість програми УГС пропонує "Декларацію принципів", що можуть стати основою об'єднання демократичних сил в боротьбі за перетворення суспільства, за права особи і нації (незгода з окремими положеннями Декларації при прийнятті її загального спрямування не виключає участі в праці однієї з секцій чи місцевих організацій УГС).

2. Основні принципи

1. Українська Гельсінська Спілка вважає, що *відновлення української державності*, яка сьогодні існує тільки на папері, було б основною гарантією забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України.

2. УГС вважає, що під маскою Союзу — суверенних радянських республік Сталін побудував гранично централізовану авторитарну державу, характер якої дотепер суттєво не змінився. Тому для дійсної демократизації радянського суспільства потрібні не окремі зміни, а радикальна ломка державного устрою. Майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо можливим у формі *конфедерації незалежних держав*, перехідним етапом до чого може бути *федерація* суверенних демократичних республік з наповненням поняття "Союз РСР" реальним змістом за допомогою максимальної політичної, економічної і культурної децентралізації.

3. Підтримуючи ті впроваджувані правлячою в СРСР партією законодавчі зміни, демократичний характер яких не викликатиме сумнівів, УГС разом з тим пропагуватиме необхідність повного анулювання антидемократичних централістських сталінсько-брежнєвських конституцій і *вироблення Конституції СРСР та її конституцій республік на новій основі*.

Нова федеральна конституція Союзу має тільки гарантувати без теперішніх дискримінаційних застережень основні права і свободи громадян, викладені в ратифікованих СРСР міжнародних правозахисних Пактах ООН та в Прикінцевому Акті Гельсінської наради 1975 року, а також встановлювати загальні принципи

федеративних зв'язків союзних республік, але не уніфікувати і не регламентувати організацію економічного, політичного й культурного життя в республіках, як це зроблено в діючій конституції СРСР. Замість всесоюзних комітетів, міністерств та ін. центральних адміністративних органів ми пропонуємо створення на союзному рівні тільки консультативно-координаційних органів, передавши безпосередньо суверенним республікам всю повноту керівництва економічним, політичним та культурним життям. У зв'язку з перенесенням всього поточного законодавства у республіканські парламенти (верховні ради) федеральний законодавчий орган міг би бути однопалатним парламентом (федеральною радою) з рівним представництвом союзних республік незалежно від кількості населення і адміністративно-територіального устрою. Центр Союзу, де будуть розміщені постійно діючі федеральні органи, не може бути одночасно столицею однієї з рівноправних республік, а сесії федерального парламенту (федеральної ради) мали б проводитися в столицях республік по чергово. В новій конституції не має бути місця для імперіалістичного терміну "радянський народ", а повинно стояти "народи СРСР".

4. В нову Конституцію України, яка має ввібрати в себе як принципи міжнародних документів з прав людини, так і досвід національного і звичаєвого права народу, ми пропонуємо ввести статтю *про громадянство України*, яке дає право вибирати в Ради і бути обраними в них, а також працювати у державних установах Української Республіки. До громадян України при обов'язковому для всіх достатньому знанні державної мови Республіки можна було б зараховувати осіб, що жили на тій чи іншій території України до включення її в СРСР, та їхніх нащадків хоча б по одній із ліній; українців-реємігрантів з інших республік та з-поза меж СРСР; всіх інших осіб, що постійно проживали на території Республіки не менше десяти років і визнають державну мову та Конституцію Республіки.

5. Не встановлюючи ніяких обмежень для негромадян України, крім вказаного вище, ми водночас виступаємо проти штучного перемішування населення Союзу з метою зміни етнічного складу республік за допомогою зустрічних перемішень кадрів, централізованого планування промислового будівництва без врахування місцевих трудових ресурсів та ін. Виступаючи проти таких замкнених кордонів, як між соціалістичними країнами Східної Європи, ми все-таки пропонуємо ввести як тимчасовий запобіжний захід проти багатолітньої політики русифікації певний *імунітет на в'їзд для постійного проживання* в Республіці із здобуттям громадянства.

6. Ми вимагаємо негайного *конституційного визнання статусу*

української мови як державної мови Республіки із впровадженням її в усі сфери суспільного життя Республіки — в державний і господарський апарат, в дошкільне виховання, шкільництво, вищу та професійно-технічну освіту, військову справу та ін., підтримуючи в цьому всенародний рух, що охопив сьогодні широкі верстви українського суспільства.

7. Водночас ми виступаємо за *найширші гарантії права національних меншостей на Україні* (росіян, євреїв, поляків, білорусів та ін.) на культурно-національну автономію (нацасоціації, школи, театри, музеї, преса, церква та ін.), а у випадках суцільного замешкання (угорці, греки, гагаузи, румуни, болгары, росіяни та ін.) ще й на створення національно-територіальних адміністративних одиниць у селах, селищах, районах. Ми стоїмо за негайне відновлення в складі УРСР Кримської АРСР з організованим поверненням репресованого Сталінінм населення автономної республіки на місця колишнього проживання.

8. Українська Гельсінська Спілка поширює свою діяльність на території, заселені *українцями поза межами УРСР*, домагаючись опіки уряду Республіки над національними громадами українців у РРФСР, Казахстані, Білорусії, Молдавії та ін., а також поза межами СРСР (Польща, Чехословаччина, Румунія, Югославія). В межах Союзу тільки повне забезпечення культурно-національних потреб українців Берестейщини, Воронежчини, Кубані, придністровських районів Молдавської РСР зніме з порядку денного болісне питання перегляду кордонів республік за етнічним принципом.

УГС домагатиметься конструктивного діалогу і широкої співпраці на всіх рівнях (від урядового до особистих контактів) із українською еміграцією на Заході замість плеканої ідеологічними догматиками ненависті, породженої умовами сталінщини.

9. УГС ставитиме питання перед урядом УРСР та урядами країн, що підписали Гельсінську угоду, про гідне суверенної держави *представництво України на міжнародній арені*, про встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами на рівні посольств і консульств, про взаємне представництво органів масової інформації, міжнародних агентств, фірм, корпорацій, про окреме представництво України на міжнародних наукових конференціях, спортивних олімпіадах і першостях, на мистецьких фестивалях та інших міжнародних заходах.

10. УГС стоїть за *передачу фактичної влади* в Республіці із рук компартії в *руки обраних демократичним шляхом Рад* народних депутатів. Вибори до Рад, на яких буде виставлено одного кандидата на одне місце, повинні вважатися недійсними. Це положення має поширюватися і на вибори президента (голови Верховної Ради) федерації та президента (голови Верховної Ради) Республіки, яких належиться обирати прямими виборами не більше

як на два терміни підряд. Право висувати кандидатів у депутати повинні мати усі партії, спілки, неформальні об'єднання і просто ініціативні групи громадян, які попередньо зберуть на підтримку свого кандидата обумовлену кількість підписів виборців округу (наприклад, тисячу).

Українська Гельсінська Спілка має намір на виборах до Верховної Ради СРСР весною 1989 року виставити своїх кандидатів у якомога більшій кількості виборчих округів.

11. УГС вважає, що народ України повинен стати дійсним *господарем своїх природних багатств і ресурсів*, будуючи взаємини з іншими республіками федерації та іншими державами на принципах взаємної вигоди. Основою національної економіки України повинен стати республіканський госпрозрахунок і самофінансування. Союзні міністерства необхідно ліквідувати і замінити координаційними комітетами із обмеженими функціями узгодження, посередництва і обміну економічною інформацією.

Для стимулювання економічного процвітання Республіки УГС вважає необхідним максимальне заохочення приватної ініціативи, яка може виявлятися у перетворенні частини державних промислових підприємств в акціонерні чи кооперативні, у добровільному виході селян із колгоспів із землею для приватного господарювання чи створення кооперативів різного типу, у праві окремих осіб, кооперативів та спілок на придбання засобів виробництва. Втручання держави в господарське життя може відбуватися тільки економічним стимулюванням (кредити, пільгове оподаткування та ін.), а не голим адмініструванням. Домінувати повинна ринкова економіка із вільним ціноутворенням. В умовах республіканського госпрозрахунку стане неможливим даліше нарощування промислових потужностей екстенсивними способами в економічно перенасичених районах, а незалежний від центру республіканський уряд дістане змогу стимулювати натомість господарський розвиток відсталих районів з прихованим безробіттям, не допускаючи таким чином ні впливу населення в значних розмірах за межі Республіки, ні організованого централізованим плануванням економіки зумисного припливу населення з інших республік (насамперед із Росії) для розмивання етнічного складу населення України. Промислові підприємства, об'єднання і кооперативи повинні мати право на економічні зв'язки із закордонними підприємствами і об'єднаннями. Корисним було б залучення матеріальних засобів і економічного досвіду української еміграції.

12. Охороняючи *соціально-економічні права людини*, держава повинна гарантувати мінімум матеріальних благ тим, хто цього потребує (встановлення порогу "бідності", допомога по безробіттю). Повинна заохочуватися також добродійна діяльність громадських

організацій та окремих осіб. Але спроби ввести хоча б відносну рівність в оплаті праці і прибутках привели б до застою і регресу суспільства.

Відновлення соціальної справедливості УГС бачить не у зрівнялівці, яка була однією з головних причин занепаду економіки, а в різкому скороченні бюрократичного апарату ("нового класу"), що паразитує на народній шії, у скасуванні всіх без винятку соціальних привілеїв партійно-радянського бюрократичного апарату (спецобслуговування продуктами і промисловими товарами, спецлікарні, спецкурорти і зони відпочинку, персональні машини, поїздки державним коштом за кордон, привілеї дітям і родичам при здобутті освіти і працевлаштуванні, позачергове одержання кращого житла та ін.).

УГС буде добиватися справедливої системи соціального забезпечення (пенсії трудящим та інвалідам — не нижче середнього рівня зарплати в Республіці із надбавками пропорційно рівню інфляції; зрівняння права на пенсійне забезпечення громадян всіх професій і соціальних прошарків за віком і стажем, включаючи армію, міліцію, органи безпеки, виняток залишивши тільки для зобітників на особливо важких та шкідливих роботах; включення до стажу трудової діяльності праці на підприємствах концтаборів). Потребує повної перебудови система охорони здоров'я, що є причиною високої смертності, зокрема дитячої, та зниження тривалості життя.

13. УГС вважає, що у зв'язку із злочинною централізаторською політикою союзного уряду і союзних міністерств, що не рахувалися з інтересами населення України, Республіка опинилась перед *загрозою екологічного геноциду (екоциду)*. Ми будемо добиватися не тільки припинення будівництва нових атомних реакторів, але й згортання уже побудованих на Україні АЕС із заміною їх альтернативними енергетичними засобами та припинення експорту електроенергії з території України. Ми — за перегляд структури української промисловості з поступовим анулюванням шкідливих виробництв (передовсім хімічних) в зонах промислового перенасичення, за припинення будівництва екологічно небезпечних гідротехнічних споруд, за винесення кожного більшого проекту промислового будівництва на широке всенародне обговорення.

14. УГС відстоюватиме суворе дотримання передбачених Загальною Декларацією прав людини, Пактами ООН та Прикінцевим Актом Гельсінської наради основних прав і свобод громадян, найперше — визнані всім цивілізованим світом *свободи висловлювати власні погляди і поширювати ідеї незалежно від кордонів*. Це — аксіома демократії, що повинна бути забезпечена конституційним правом створювати незалежні громадські організації, в тому числі опозиційні до уряду й

правлячої партії; правом пропорційного користування державними засобами масової інформації, створювати власні незалежні видання із забезпеченням необхідною матеріальною базою; правом організовувати мітинги, збори, дискусії; правом мати вільний доступ до всякої інформації (крім чітко окреслених питань військової таємниці), в тому числі до матеріалів архівів, до всіх нормативних актів, дипломатичних документів, до книг і документів, які зараз заховані у спецфонди; правом мати доступ до радіопередач, книг, періодики з інших країн світу, що освітлюють проблеми і події з різних ідейних позицій.

15. УГС виступає за *перегляд Кримінального кодексу УРСР*, за вилучення з нього антидемократичних статей: ст. 62 ("антирадянська пропаганда і агітація"), ст. 187-1 ("наклепницькі вигадки" на державний лад), статей, що передбачають покарання за релігійну діяльність, за "тунеядство", порушення паспортного режиму та ін., за різке зменшення покарань, зв'язаних із позбавленням волі, за скасування смертної кари. УГС буде добиватися *звільнення всіх політв'язнів*, повної реабілітації всіх, хто був засуджений за переконання, ліквідації спецпсихлікарень ("психотюрем"). КГБ має бути ліквідований, або скорочений і реорганізований із зняттям з нього функцій політичної поліції. *Потребує реорганізації судочинство* із заміною судової "трійки" демократичними формами суду (напр., судом присяжних). Право на адвокатський захист має бути введене з моменту пред'явлення звинувачення. Необхідна гуманізація виправно-трудової системи. В'язні мають відбувати покарання за місцем вчинення злочину, вивезення в'язнів за межі Республіки недопустиме.

16. УГС стоїть за *скорочення армії* до розумних меж, необхідних тільки для оборони, із скеруванням вивільнених коштів на піднесення добробуту народу. Військова служба повинна проходити на території Республіки в *республіканських військових формуваннях*. У перспективі бачимо перетворення військової служби в добровільну і оплачувану, як у деяких демократичних країнах світу.

17. Право на працю передбачає створення умов для його повноцінної реалізації. Але примушування працювати під загрозою засудження — це форма рабства, що суперечить міжнародним правовим нормам. УГС виступає за створення *незалежних профспілок* як найдійовішого органу соціального захисту особи (досягнення нормальних умов праці, належної оплати та ін.).

18. УГС відстоює *необмежені права віруючих* на створення релігійних громад свого віросповідання, виступає за легалізацію Української греко-католицької та відновлення розстріляної Української автокефальної православної церкви, за припинення переслідування євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників,

послідовників свідомості Кришни та інших вірувань. Рада в справі вірувань та її відділення на місцях, що стали знаряддям переслідування віруючих, повинні бути ліквідовані. Має бути гарантоване право не тільки антирелігійної, а й релігійної пропаганди.

19. УГС буде добиватися виконання владою гарантованих міжнародними документами з прав людини, що їх ратифікував уряд СРСР, прав на *вільний вибір місця проживання* (ліквідації паспортної системи і регламентованих прописок), на *вільний в'їзд і виїзд* з Республіки як у інші республіки Союзу, так і в будь-яку країну світу.

20. УГС вважає, що в усіх найважливіших питаннях, що зачіпають інтереси всього населення України або значної її частини, необхідно проводити *всенародні референдуми*, забезпечивши перед тим необхідний час і можливості для роз'яснення позицій та вільної агітації.

Декларація принципів Української Гельсінської Спілки, як і доданий Статут УГС, вироблені з 1976 року Українською Гельсінською Групою, яка на цьому складає свої повноваження і входить повним складом до Української Гельсінської Спілки.

"Декларація принципів" УГС та Статут діють тимчасово до затвердження на установчих зборах УГС, які відбудуться після організації обласних рад УГС. В подальшому зміни в Декларацію принципів та Статут можуть вноситися Всеукраїнською Координаційною Радою УГС на подання обласних організацій.

7 липня 1988 року

Виконавчий комітет Української Гельсінської Групи.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ГОЛОВІ УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ФОНДУ КУЛЬТУРИ БОРИСОВІ ОЛІЙНИКОВІ

Звертаємося до Вас і маємо надію на допомогу в справі захисту пам'яток культури народу нашого від згуби. Всім добре відомо, що ледве яке місто в нашій республіці може зрівнятися зі Львовом у багатстві музейних скарбів. Водночас ніде справа їх збереження не викликає такої гострої тривоги, як саме у Львові.

Зокрема, особливе занепокоєння викликає збереження музейних пам'яток в одному з найстаріших і найбагатших своїми колекціями академічному Музеї етнографії та художнього промислу. Важливо наголосити, що йдеться про організоване розкрадання музейних збірок самими музейними працівниками. Так, із закритих і опломбованих фондів приміщень безслідно зникли зразки старовинної вогнепальної зброї (інвентарні числа: 40965, 40968, 40974, 40979, 40980, 40984, 40991, 41010 і інші), десятки цінних раритетів з фонду "Метал", намиста венецької роботи, одягу та ін.

Адміністрація, на чолі якої коло 30 років перебував Ю. Гошко, навіть не в стані пояснити відсутність сотень цінних пам'яток, та й то за далеко не повними даними. Воно й не дивно, бо протягом десятиріч в музеї умисне не проводились інвентаризації, найгрубішим чином порушувалися інструктивні вимоги щодо порядку обліку і передачі на матеріяльне збереження музейних збірок. Панував, і то не випадково, повний хаос з документацією. Крім фондосховищ безслідно зникали коштовні предмети і з музейної експозиції. Те ж саме стосується і фондів музейної бібліотеки з рідкісними цінними виданнями. Досить сказати, що вже четвертому з черги завбібліотекою передано бібліотечні фонди без інвентаризації та актового оформлення на матеріяльно відповідальне збереження, просто так собі — "на чесне слово". А єдину "турботу" про музейні колекції адміністрація проявляла лише в тому, щоб їх обставити виключно "своїми", особливо довіреними особами, котрі були слухняним знаряддям і виконавцями волі керівництва і особисто Ю. Гошка.

Факти систематичних розкрадань приховувалися адміністрацією і, зрозуміло, органи внутрішніх справ про них не повідомлялися, що є недопустимим порушенням основної заповіді музейного збереження. Тому судити про дійсні масштаби спустошень фондів цього музею можна буде лише після скрупульозної перевірки наявності цінностей та проведення об'єктивного розслідування. А розслідування, яке велось в 1986 р., після втручання місцевих властей, нічого не дало і, зрозуміло, дати не могло. Тих працівників

музею, які подали правдиві свідчення з цього приводу в органи на-родного контролю і внутрішніх справ — звільнено з роботи. Зараз ці люди — безробітні. Так у Львові реалізується завдання перебудови і оновлення суспільства...

Одним словом, все робиться для того, щоб справу цю за всяку ціну "зам'яти". Так само, як свого часу фактично "зам'яли" справу розграбування унікальних колекцій Львівського історичного музею. Пропало тут 235 цінних пам'яток історії та культури 17-19 ст., вартість яких не два-три десятки тисяч крб., як це явно тенденційно оцінено слідством, а на порядок вище — сотні і сотні тисяч карбованців. Хоча варто зауважити, що суто грошова оцінка тут не є зовсім доречною, попросту вульгарною, бо скарби народні — безцінні. Слідство в цій справі зупинилося на версії, за якою єдиним винуватцем визнано лише якогось Савку, котрого, за вироком суду, зобов'язано щомісячно сплачувати 7 крб. 50 копійок "компенсації". Слідство тягнулося чотири роки, а суд тривав аж... 35 хвилин! Все це було б явно сміховинним, коли б не було трагічним і сумним.

З фондів цього ж музею свого часу зникли також унікальні історичні коштовності з дорогоцінних металів. Однак ці факти навіть не стали предметом уваги органів слідства. У той же час відомо, що в 1951-1958 рр. директорував у цьому музеї той же Гошко. І саме він довірив найбільш дорогоцінні фонди вже згадуваному Савці, який шойно повернувся з місць позбавлення волі, де відбував покарання за антигромадську діяльність. Бо в розумінні Гошка лише такі люди пригожі до найбрудніших і наймерзенніших справ. Ми не станемо входити в тяжку розмову на подібні теми, але додамо, що аналогічну кадрову політику Гошко проводив і в Музеї етнографії та художнього промислу.

Вищенаведені приклади відносяться до категорії внутрішніх розграбувань музеїв Львова, що є, безперечно, найстрашнішим лихом. Проте, як відомо, у Львові мали місце і грабунки, здійснені сторонніми силами — злодіями-рецидивістами. Наприклад, свого часу в Музеї українського мистецтва викрадено понад два десятки предметів старовинного іконопису. З музею історії релігії та атеїзму теж викрадено ряд унікальних коштовностей тощо. Безперечно, це є виразним показником "рівня" турботи до збереження музейних пам'яток. Але цікаво те, що хоча злочинців спіймано, покарано, однак повернути викрадене до музеїв мало що вдалося. Ця обставина свідчить про суто формальне, байдуже ставлення слідчих органів до своїх функцій, бо розкриття музейних крадіжок — це така категорія справ, що можуть вважатися завершеними лише після повернення цінностей на місце, в державний музей. А покарання злочинців — справа другорядна.

З іншого боку, ці обставини насторожують і примушують замислитися, бо, власне, є над чим. Без сумніву, тут мають місце явні

намагання обрубати кінці і нитки, які ведуть до встановлення місцезнаходження пограбованих скарбів. Не є великим секретом те, де саме осідали музейні реліквії. Відомо, що у Львові є особи, які за короткий час потрапили створити справжні домашні музеї. Характерно й те, що пограбування здійснювалися цілеспрямовано, фахово, за явним попереднім "наведенням" злодіїв саме на найкоштовніші речі...

Можемо ще багато чого додати і деталізувати ситуацію, яка складалася в музеях Львова і навколо них. Однак думається, що розібратися в цьому врешті-решт є обов'язком органів слідства і лише при тій умові, що ходу об'єктивного розслідування не заваджатимуть місцеві впливи. Оте сумної слави "мнение" про повне благополуччя. Наприклад, ми неодноразово зверталися в райком партії Ленінського району Львова, бо саме на його території, що слід наголосити, знаходяться пограбовані музеї. Однак звернення залишалися без жадного реагування та відповіді. Ще в червні 1986 р. пішли ми на прийом до першого секретаря т. Куранова. Був прийомний день і година, в приймальній — пусто, жадного відвідувача, але через секретарку нам категорично заявили, що розмовляти з нами не бажають. Цілком марними були і безконечні ходіння до секретаря у справах ідеології т. Климук. Вже рік "під сукном" тут лежить і доповідна записка завідуючої фондами Музею етнографії т.Гонтар про факти пропажі музейних цінностей. Цілком аналогічна реакція і, отже, "мнение" про ці справи і в Львівському обкомі партії.

А що стосується причин цього "мнения", то воно зумовлене намаганнями уникнути безпосередньої відповідальности за такий стан справ та за всяку ціну не допустити до об'єктивного розслідування зловживань, головно — встановлення місцезнаходження пропалих народних скарбів. Є й інші, дуже суттєві питання, на які повинно дати відповідь всестороннє і об'єктивне розслідування справи. Але цього якраз бояться, і таке розслідування заблюковане.

Тому й не дивно, що всі наші звертання по лінії адміністративних органів, аж до Генерального прокурора Союзу, — безрезультатні. Наші листи, як то ведеться, "спускаються" по інстанціях прямо в Ленінський район м. Львова. А прокуратура і міліція тут — глуха стіна. Самоочевидні факти і аргументи просто не сприймають і не бажають сприймати, а точніше — не можуть, бо існує "мнение"...

От і в даний час райвідділові міліції Ленінського району знову, вже в котре, доручено розглянути справу з Музеєм етнографії. Але матеріялів попереднього розгляду (ще з 1986 р.) "десь немає", звільнено з органів і слідчого, який провадив справу. Молодий і недосвідчений хлопець з вогником взявся було за неї та розповідав, як йому погрожував директор Музею етнографії Гошко, як викликали його в партійні інстанції на "інструктаж"... На місці лише начальник відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної

власности Юнко, який у свій час цинічно нам заявив: "Коли вам щось не подобається, то можете дати мені «отвод»!"

Тепер же взято на озброєння випробуваний прийом — через фіктивну, до смішного мізерну оцінку пропалих цінностей представити всю справу малозначною, а самі цінності — списати! Такі "фокуси" вже неодноразово провадили через Академію наук УРСР, якій Музей етнографії підлягас. І нікого не хвилює той дивний факт, що саму "оцінку", і взагалі документи, на яких базується розгляд справи, складають самі музейні працівники — особи явно зацікавлені. Це те ж саме, коли б, наприклад, проводилося розслідування зловживань в якійсь продуктивній крамниці про недостатці макаронів, маргарини, консервів і т. п., — то і ревізію, і оцінку недостатці здійснював би сам завмаг з продавцями. Однак там це не проходить, а в академічному музеї — будь ласка!

Алеж тут йдеться не про макарони. Один лише факт: в Музеї етнографії є фонд коштовностей — мистецькі вироби з золота, срібла, дорогоцінних каменів. Навіть згідно з актом перевірки, складеним самими музейними працівниками, в цьому фонді далеко не все в порядку. Є і недостача, є навіть і "надлишок" музейних предметів. Його складають речі умисне не вписані в акт прийомки-передачі! Це і є резерва зловживань — кажучи коротко, щоб багато не говорити. Встановлено, зокрема, що шляхом підробки ключів туди проникав, з дозволу сказати, "охоронець" цього фонду. Бо саме цей фонд — "святая святых" і доступ туди можливий лише по двох ключах, що знаходяться у різних осіб: головного охоронця і просто охоронця фонду. Так от цей "просто охоронець", маючи дублікат ключа головного охоронця, проникав у фонд і ще приводив зі собою якихось суб'єктів з вулиці. Його спіймано на гарячому, сейфи з коштовностями були відкриті, одним словом, милувалися видовищем! "Гість" тут же втік, "охоронець" же — лишився. Його спитали, хто з ним був. — "Не знаю", — відповів. "А як потрапив сюди, звідки ключа взяв?" — "Директор мені дав", — була відповідь. Однак для міліції в Ленінському районі такі факти — не факти, а просто так собі, дитячі невинні забави.

Дуже дивно виглядає справа і з тими "оцінками" вартости пропалих цінностей. Бо, наприклад, у Музеї етнографії, як свідчать акти списань, керуються якимись небаченими тарифами — 1 крб. за "штуку" (тобто за експонат), а оскільки в наші часи старовина в ціні, то таксу "підвищили" — пересічно по 5-10 крб. за "штуку". Абож взяти тих 235 експонатів з Львівського історичного музею, котрі оцінено в 27 тис. карбованців. Першим у списку — портрет Юрія Хмельницького. І от співставмо лише цей один історичний портрет і ті гроші! Стає моторошно! Це ж, шановний Борисе Іллічу, тяжка і неповторна втрата для нашого народу!

У зв'язку з цим звертаємося до Вас і у Вашій особі до Українського фонду культури, щоб вжити якихось заходів до охорони музейних колекцій Львова від актів вандалізму та добитися повернення награваного народові.

При цьому додаємо список найцінніших предметів, викрадених з фондів Львівського історичного музею. Аналогічний список експонатів, викрадених з фондів Музею етнографії та художнього промислу, знаходиться більше року в Ленінському райкомі КПУ.

Ю. П. Лашук, доктор мистецтвознавства
Львів-53, вул. Боженка, 65, кв. 1.

Б. С. Мардаревич, Львів-39, вул. 27 Липня, 34, кв. 35.

Приєднуюсь до авторів листа в порушеній справі про розкрадання фондів Львівського історичного музею:

О. І. Савич, колишній охоронець ЛІМ
Львів-5, вул. Мартовича, 8, кв. 4.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Голод Марія. СТРІМКА МОЯ ВУЛИЦЯ. Торонто: Об'єд. письменників "Слово", 1988, 144 стор. Обклад. і рисунки Едварда Козака.

Стрімка моя вулиця — друга збірка віршів Марії Голод. Перша, *Чотири пори року*, як переважно багато перших збірок, не викликала широкого резонансу серед ентузіастів поезії. Важко сказати, в чому були причини такої поміркованої реакції на її поетичний дебют — чи в самій композиції її віршів, чи в естетичних сподіваннях читача і критика. Треба надіятися, що ця збірка викличе їй належне захоплення, а можливо, й глибшу емпатію.

Стрімка моя вулиця містить 120 віршів, розбитих на вісім тематичних циклів: "Як народилася пісня", "Дон Кіхот", "Я і горіх", "Грецький цикл", "Плащ минулого", "Квартет дитинства", "Надшерблені зорі", "Торонто". Марія Голод, якщо взагалі етикетки передають творчу сутність людини, — поет-неореаліст. Вірші її звільнені від надмірної метафоричної насиченості, виклад емоційно зрівноважений, семантичне донесення чітке і майже, як у нарративних текстах, остаточне. Ці конститутивні якості тексту чи голосу надають йому розумового чи навіть філософського звучання. Не випадково багато з цих віршів неприховано звучать як вдумливі афоризми або як логічно доведені заключення. Це не значить, що поезія Марії Голод байдужа до словесної фактури, що її риторичний важіль більш у концепції, ніж у синтетичному багатстві слова. До слова, як згущеного символу конкретної дійсності, Марія Голод надто чуйна і дбайлива. "Я думаю словами, — пише вона у вірші «Слова, Я і Думки», — милуюся словами, люблю слова за ритм, за звук, за барву", але також і "за ідею". Слово для неї — "початок всьому і причина".

Про що ж її слово? Про довколишній світ, такий, яким вона його бачить, про людей, які є і яких вже немає, про радощі і жалі життя, про стрімку вулицю своїх буднів. А все це просто, без будь-якого словесного позування, без навмисного порушення існуючих норм повсякденного мовлення. Поетичний талант Марії Голод, отже, не у творенні незвичних мовних конструкцій, а у граціозній передачі вміло спостережених і цікаво осмислених щоденних подій, явищ природи, людей, споминів, одним словом, потоку її свідомості.

Віршова організація Марії Голод різноманітна. Коливається вона поміж нормативним віршем та верлібром, поміж старанно ритмізованими катренами та лаконічними мініятюрами. Однак як би вона не творила вірш, її мові властивий принцип парсимонії. Нефункційного чи надмірного мовного матеріялу в ній немає. Марія Голод — поет і цікавий і ошадливий.

І.Ф.

ТИХИЙ І ГРОМОВИЙ ГОЛОС ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА
До 25-річчя смерти поета

Богдан Горинь

Ще задовго до знайомства із Василем Симоненком мені було відоме це ім'я з газетних і журнальних публікацій, з книжки *Тиша і грім*, що вийшла в Києві у 1962 р. Та мушу признатись (хай це буде для всіх нас наукою), що наспіх прочитані вірші в періодиці і в першій збірці не дали мені ні відчуття, ні уявлення про масштабність тієї постаті. Вже набагато пізніше, коли я познайомився з поетом особисто, коли знав його не тільки друковані, але й ненадруковані твори, часто роздумував, чому саме таку назву — *Тиша і грім* дав він своїй першій збірці. Попри зовнішню тишу і виняткову скромність, негаласливість, які супроводжували Симоненка в літературу, поет усвідомлював вибухову силу своїх задумів і чекав на відлуння тих вибухів у серцях людей, у свідомості народу. Як свідчать записи в щоденнику, він не переоцінював свій талант, але водночас розумів, що вносить свою неповторну частку у духовну культуру народу. Назва першої збірки *Тиша і грім* в якійсь мірі стала сумарною, визначальною і символічною для всієї його творчості. Прийшов я до такого висновку не зразу. І шойно особисте знайомство розкрило мені, яку небуденну людину, якого довгоочікуваного поета має Україна.

Працюючи від 1962 р. у Львівському музеї українського мистецтва, я часто бував у Києві. Були це музейні відрядження і приватні поїздки, пов'язані із конференціями, семінарами, звітом (як молодого критика) у Спілці письменників, спробами вступу в аспірантуру тощо. Під час кожної із таких поїздок я заходив до Івана Світличного, який притягував людей з різних кінців України (та й не тільки України) незгасаючою ватрою доброти і розуму. На початку вересня 1963 р., зайшовши до Світличного зранку, зразу ж після прибуття поїзду Львів-Київ, я застав у нього Василя Симоненка. У тісній кімнатці, частина якої була відгороджена шторою як спальня, біля невеликого, затиснутого в кут (через тісноту) стола, відбулося наше знайомство, перший обмін новинами і враженнями з літературного і мистецького життя. "Прочитай щось,

Текст доповіді був прочитаний на вечорі, присвяченому В. Симоненкові, у Львові у грудні 1987 р. і надрукований в журналі *Кафедра*, ч. 1, 1988. Друкуємо без відома і згоди автора. — *Ред.*

Василю”, — попросив Іван. “Та краще ввімкнути магнетофон — все ж записано”, — якось притишено, з негідною скромністю, без найменшого бажання похизуватися відповів він.

Чи слухали Іван та Василь разом зі мною, чи, може, вийшли в сусідню кімнату, в якій була розміщена бібліотека, — не знаю, я був у полоні невідомого мені світу образів, думок, почуттів. Першим приголомшуючим враженням була незвичність читання. Після стиснуто-пружинних емоцій Драча, професійного акторства Вінграновського (обидва виступали при велелюдних аудиторіях у Львові), простий, негідно-ширий, не претенсійний голос Симоненка був чимось новим, несподіваним і правдивим, наче сповідь.

Ми відчули спільну потребу поговорити, виговоритися. Щоб уникнути підслуховування, поїхали на Хрещатик, знайшовши затишок у наддніпровських кручах. Мені здавалося, що у порівнянні зі “східними” українцями галичани були у своїх судженнях різкіші, категоричніші, тому звичним було очікувати від галичан порушення драстичних політичних проблем. І раптом несподіванка. Симоненко одне за одним почав піднімати (для з’ясування, для обговорення) питання, яких рідко торкалися у розмовах обережні інтелігенти, яких він відверто зневажав. Говорили про фіктивну державність України, про введення в блуд світової громадськості членством України в ООН, про сучасний стан української культури, наростаючу силу репресивного апарату, згортання хрущовської демократизації — про що тільки не йшла мова за тих кілька годин, які пролетіли миттю. Симоненко говорив безкомпромісно, всі проблеми вилушував чітко, у нього була виняткова ясність думки, повна зрілість суджень. Його хвилювали найрізноманітніші аспекти українського життя — минулого, сучасного й майбутнього. Він багато читав, уточнював, хотів якнайбільше знати про масовий спротив сталінізмові у західних областях України у перші післявоєнні роки. Я зрозумів, що Сталін як особа і сталінізм як соціальне явище його особливо хвилюють, що над тими проблемами він багато думав. Реакція Василя на мою розповідь про післявоєнні роки в Галичині була найнесподіванішою: західні області України єдині вчинили справжній опір сталінізмові, сталінській деспотичній системі. Василь вважав, що сталінізм знову почав входити в силу, що треба бути наївним, щоб цього не бачити і мати якісь ілюзії, відлига закінчилася, почалася заморозки. Як аргументи Симоненко наводив сваволю цензури, зокрема над його творами, посилене стеження за людьми, розквіт донощицтва, тягання на т. зв. профілактичні розмови.

Говорив і розпитував не тільки Василь. Як це часто буває в розмовах, коли кожний хоче виговоритися, ми часто перебивали

один одного. В протывагу нам Світличний був ідеально витриманий, уважний до кожного. Перескакуючи з теми на тему, ми говорили і розпитували один одного про все, що спадало на думку. Мене зацікавило життя Василя в Черкасах, оточення, умови творчості. "Прочитай йому, Василю, «Самотність» і він все зрозуміє", — кинув раптово мовчазніший від нас обох Іван Світличний. Судячи з усмішки Василя, йому подобався той вірш і він, не ховаючи усмішки, проговорив:

На своєму дикому острові
З шкіряниці убитих надій
Штрикаю небо очима гострими —
Де ти, П'ятнице мій?

Не знайшовши друзів у Черкасах, Симоненко, як тільки траплялася нагода, сідав на ракету і їхав Дніпром у Київ, щоб день-два серед близьких людей відвести душу. З гіркотою й жалем говорив, що в минулі роки написав чимало газетних віршів, за які йому по-справжньому соромно, що газета калічить поета своїм настирливим "треба": треба до ювілею, треба до з'їзду, до конференції, до пленуму і так без кінця.

Коли розмова торкнулася сучасної поезії, я був здивований, як докладно він знає все, що надруковане — не тільки з поезії, але й про поезію. Десь в кінці 1962 р. *Молодь України* в двох подачах надрукувала мою статтю про сучасну українську поезію. Я відіслав її в газету під назвою "Хвилі поетичного оновлення", але Борис Олійник (він тоді працював в газеті) вирішив подати статтю під назвою "Більше поетів хороших і різних". Мені ця назва не сподобалася, вона змішувала акцент, ставила інший наголос, але не було ради — Олійник подзвонив мені у Львів, що стаття пішла в набір. Виявилось, що Симоненко уважно прочитав її і вирішив сказати свої зауваження. "Та стаття була моїм першим з тобою заочним знайомством. Прочитав з цікавістю. Добре, що виразниками духу поетичного оновлення (це речення Василь вимовив, не скриваючи іронії) названо Ліну Костенко, Вінграновського, Драча, але при чому тут Лучук? Що можна знайти в його поезії такого, щоб ставити це ім'я поруч з Костенко і Вінграновським?"

Я пробував оборонятися. Лучука знаю ще з університетських років, знаю все, що він написав. Мені імпонує його пошук форм, емоційний неспокій, орієнтація на нові віяння в європейській поезії, яку добре знає, багато перекладає, словом, мені видається, що Лучук цілком заслуговує на те, щоб його зачислити в ряд тих, що котять хвилі поетичного оновлення. Останні слова я також сказав з іронією, здогадуючись, що Василь не любить мовних кучерів. Світличний симпатично всміхався у свої симпа-

тичні вуса, спостерігаючи за наступом і обороною, а Василь заявив, що я його на цей раз не переконав. Він сказав, що формальні пошуки не є для нього найголовнішими, йому і в поезії Драча не все подобається, зокрема, штукарство ради штукарства. Його орієнтація на високу громадянськість поезії співпадала із шевченківським кредо. Та й сам Симоненко видався мені духовним сином Шевченкової Музи. На думку Василя, ті, що займаються штукарством, свідомо тікають від важливих проблем.

Василь боляче говорив про абсолютну неможливість, зокрема, в останні місяці, надрукувати вірші з гострою суспільною проблематикою, а поезія має силу, коли її читають, а щоб її читали, мусить бути надрукована. Але в яку форму одягти думки, щоб вони обминули вила цензури, придириливої тепер до кожного рядка і буквально до кожного слова? І він розповів, як шукав різних способів, вдаючись до езопівської мови, щоб написати про те, що найбільше наболіло. Одна з проблем — свідомо цілеспрямована русифікація України. На наших очах проходить методичне руйнування української культури, гине українська мова. Глибоке усвідомлення, що на душу українського народу накинуто міцно сплетений шовіністичний зашморг, спричинювало йому фізичний біль. Не менше мучило питання, як протидіяти, як зупинити смертельний процес? Болючі роздуми знайшли вияв у вірші, присвяченому курдам. То була справжня знахідка звернутися до курдської проблеми. Василь вважав, що такі історичні паралелі зараз дуже потрібні, найкращий доказ популярність вірша Тельнюка про інків, а щодо курдів, то і в них, і в нас, і в багатьох інших народів один великий спільний ворог — шовінізм. У присвячений курдському братові вірш Симоненко вклав всю пристрась чутливого, зболеного серця, в якому вже клекотіли громи:

Жиріє з крові змучених народів
Нащ ворог найлютіший — шовінізм.

У ритмі, в алітерації "р" мені по сьогоднішній день вчуваються перекоти емоційного грому в глибоко страдаючій Василевій душі. "Курдському братові" — громадянський заповіт Симоненка. У вірш нарешті вдалося закласти той динаміт, за яким він так довго шукав. Наділений від природи чітким аналітичним мисленням, Симоненко не сплутував понять шовінізм, інтернаціоналізм, патріотизм — кожному з них він давав чітку дефініцію, підказану життям, історією, власним серцем і розумом, а не плутаними визначеннями енциклопедій і довідників. Щоб збільшити свою територію, населення, збагатити культуру, зміцнити економіку, шовінізм обкрадає, експлуатує, висмоктує сили з інших народів, а тому спокій може прийти тільки тоді,

Коли впаде в роззявлену могилу
Останній на планеті шовініст.

Вірш "Курдському братові" повинен би ввійти у шкільні хрестоматії багатьох країн світу, стати на сторожі національних прав поневолених народів. Так послідовно сповнював поет кредо великого Кобзаря "Я на сторожі коло їх поставлю слово".

*

Приблизно в середині вересня я знову у Києві. Здається, що саме в той день випадково зустрів на Хрещатику Михайла Осадчого — він повертався від батьків із Сумщини через Київ до Львова. Домовились зустрітися в Бориса Антоненка-Давидовича. Я пішов полагоджувати різні справи, щоб під вечір разом із Симоненком (він був у Світличного) піти до Антоненка-Давидовича. На цей раз Василь виглядав погано: бліде, втомлене, схудле обличчя. Я запропонував піти в їдальню, біля якої проходили. Заглянули в середину. День був теплий, люди купували пиво. "Може й ми візьмемо?" — "Ні, мені ця їдальня не підходить, а пиво тим більше. Давай пошукаємо молочне кафе", зніяковівши відповів Василь. Перейшли на протилежну сторону Хрещатика. Навпроти головпоштамту знайшли невеличке молочне кафе, але поки дійшла наша черга, молочні страви закінчилися. Василь, здається, відмовився від пізнього обіду. З кафе пішли до Антоненка-Давидовича. Треба було бачити, як Симоненко жадібно слухав Антоненка-Давидовича, як ловив кожне його слово, як хотів звільнитися від всіх зайвих, побічних, нецікавих для нього розмов, щоб слухати, розпитувати, уточнювати. Мабуть, кожний, хто бував в Антоненка-Давидовича, обов'язково звертав увагу на кілька фотографій, які висіли над робочим столом — Плужник, Зеров, Хвильовий, Драй-Хмара, Куліш — то далеко не весь перелік. Були звичними запитання: "А хто цей? А хто поруч?". Антоненко-Давидович з властивою йому неспокоїною терпеливістю давав, не скриваючи симпатій до тих людей, докладні пояснення, характеристики, пересипав розмову спогадами, цитатами із їхніх творів. Я вже кілька разів слухав його спогади, а для Симоненка, якщо я правильно зорієнтувався, все це було новим — чи тому, що був вперше, чи, можливо, в інші рази не було нагоди поговорити. Він не скривав своєї жадібності, розпитуючи про смерть Хвильового, про останні дні Плужника, допитувався, чи правда, що від людей тортурами домагалися підтвердження зфабрикованих справ. Антоненко-Давидович розповів, що бачив востаннє Плужника в коридорі тюрми, його виводили із слідства зкатованого, із

зламанною рукою. То був кінець. Після підписання заготовленого "признання" 2 лютого 1936 р. Євгена Плузника розстріляли. Антоненко-Давидович розповів, що таким же способом — на підставі фальшивих, зфабрикованих звинувачень і видобутих знущанням "признань" була винищена найсвідоміша і найталановитіша частина української творчої інтелігенції. "А чому застрілився Скрипник?". На це запитання Антоненко-Давидович відповів запитанням: "Хай кожен з вас подумає і дасть відповідь, чому застрілився, повертаючись із чергової наради, видатний політичний діяч академік Микола Скрипник?". Нас зібралось в той день чимало, одні відходили, інші приходили, ми порізному давали пояснення. Здається, першому треба було дати відповідь мені. Я розгубився, до відповіді не був готовий, висловлені мною міркування були далекі від справжніх мотивів самогубства Скрипника. Слухаючи, Антоненко заохочуюче повторював "цікаво, цікаво". Говорили й інші, але найдокладніше вирисовував ситуацію господар. Він в такій послідовності виклав аргументи, що для всяких сумнівів не було місця. Симоненко єдиний серед нас щось постійно занотовував у невеличкому записнику. Щоб дати йому можливість розмовляти один на один з Антоненком-Давидовичем, дехто почав роздивлятися на книжки, інші розмовляли між собою. Михайло Осадчий того ж вечора поїхав до Львова, а в мене в запасі була ще ціла доба.

Наступного дня ми втроєх — Світличний, Симоненко і я обходили книгарні. Знову розмови, суперечки, але вже не такі пристрасні, як при першій зустрічі. Василь був неспокійний, втомлений. За якусь годину-дві він мав від'їжджати. Глянувши на годинник, сказав, що йому треба зайти в редакцію журналу *Зміна* (теперішній *Ранок*). У вересневому числі мала появиться велика добірка його віршів. Та не все йшло гладко і, мабуть, це було основною причиною його неспокою. Редакція виявилася на висоті, пропустила добірку цензура, залишилася остання найвища інстанція, з якою треба було узгодити сигнальне число. Була середина вересня, вихід журналу явно запізнавався. Василь дав зрозуміти, що то мала бути та добірка віршів, на яку він найбільше чекав і за яку найбільше переживав. Десь о годині 3-4 по полудні ми підійшли до рогу Хрещатика і зупинилися біля підземного переходу. Василь не захотів, щоб ми разом пішли в редакцію. "Вас обох там знають, почнуть довгі розмови, краще почекайте мене біля переходу".

Чекати довелося недовго. Василь повернувся блідий, в руках тримав розгорнене сигнальне вересневе число *Зміни*. Вигляд його обличчя був такий, що ми стрималися вітати з публікацією. Очі його говорили: не спішіть, погляньте. Дві сторінки журналу були заповнені віршами. То була б для всіх велика радість взяти в руки

журнал з такою великою добіркою, якби не те, що червоним олівцем, з притиском, грубими лініями половину віршів було перекреслено навхрест. Підписав відповідальний редактор, пропустила цензура і тільки при остаточному погодженні в ЦК ВЛКСМУ перший секретар (не пам'ятаю, хто тоді займав той пост), використавши своє службове становище, грубо і безцеремонно вчинив чорну справу. Було терпко на душі. Не клеїлася розмова, якимись недоречними виглядали мої жарти. Поки я розпитував Василя, як це все відбувалося і хто це вчинив, Світличний уважно читав добірку, а коли закінчив, передав мені. То були поезії Симоненка, яким він став в останній рік-два, коли в його духовному небі була не тільки лірична тиша, але й кресали блискавиці і клекотіли громи. З добірки поставав поет, який виражав зболену і збурену душу цілого народу. Перекреслено вірш "Україні". Довгими лініями навхрест перекреслено вірші "Злодій" і "Некролог кукурудзяному качанові, що згнів на заготпункті". Можливо, що був серед перекреслених і вірш "Курдському братові". Останні три вірші ненадруковані й до сьогоднішнього дня,* а чимало надрукованих скалічено цензурою: змінені слова, пропущені окремі рядки і цілі строфи. Тема "Симоненко і цензура" чекає свого дослідження, як чекає на свого дослідника і ширша тема "Українська література і цензура", чи краще "Українська література в лещатах цензури"... На щастя, не всі вірші були перекреслені, деякі, при чому гарні, все ж залишилися. Серед них "Гей нові Колумби й Магелани" із широко-відомими тепер рядками "Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе", "Помилка" з афористичним висловом "як твій промах лиш ворог бачить, — друзів у тебе нема!". І все ж цілість була зруйнована. Місце знятих віршів мала зайняти випадкова фотографія зліва, а вздовж нижнього краю на обох сторінках не менш випадковий нарис А. Соболева — студента Харківського університету. Заповнення тими випадковими речами "зарізаних" віршів я побачив пізніше, в кінці місяця, коли появилoся в кіосках дев'яте число журналу.

Сумного, із простріленою надією проводжали ми Василя на річковий вокзал, де вже почалася посадка на ракету "Київ-Черкаси". Щоб звільнитися від нестерпності тяжкого мовчання, заповнювали пустоту не зовсім доладними жартами, домовляючися про нові зустрічі в Києві, Черкасах і Львові. Василь просив роздобути йому підручник польської мови, дуже хотів читати по-

* Деякі ненадруковані в Україні вірші, в тому числі "Злодій" та "Некролог кукурудзяному качанові, що згнів на заготпункті", поміщені вперше в *Літературній Україні* з 24 березня 1988 р. — *Ред.*

польськи. В ті роки в польських видавництвах появився ряд книжок, в яких в історичному пляні висвітлювалося українське питання. З деякими з цих книжок, привезеними мною зі Львова, Василя познайомив Світличний, але він дуже хотів добре вивчити мову, можливо, мав намір зайнятися перекладами. В нього було багато плянів, він не збирався, склавши руки, чекати ліпших часів:

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа...
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.

Коли Василь сідав у ракету, я не знав, що бачу його востаннє, що невдовзі він ляже в лікарню і що після невдалої операції вже інша ракета — великої всенародної скорботи і любові винесе його на орбіту безсмертя. Моментально набравши швидкості, зник з поля зору реактивний човен, а перед очима стояли рядки перекресленого "Некролога кукурудзяному качанові...":

Качанику,
за що тебе згноїли?
Качанику,
кому ти завинив?
...Прокляття вам,
плюгаві лицедії!
В яких би ви не шлялися чинах,
Ви убиваєте людські надії...

Яка могутня сила Симоненкового прокляття!

Сумну звістку про смерть Василя Симоненка отримав мій брат Михайло. Він застав мене вдома, залишилися буквально хвилини, щоб встигнути на останній літак, і він, на щастя, встиг, був на похороні.

За десять днів, 23 грудня, в Будинку актора Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької відбувся вечір пам'яті Симоненка. У підготовці вечора ніхто не жалів ні сил, ні часу. Чи не найсильніше враження на всіх присутніх зробив голос Симоненка, записаний на магнетофонну стрічку. Після вечора у самвидаві масово почали поширюватися ненадруковані вірші поета, переписані без поправок із магнетофонної стрічки. Через фотокопію став відомим щоденник Симоненка під назвою "Окрайці думок". Знаючи, як непрошені гості із певних установ рилися в його відсутності у паперах, Василь написав для них епіграф: "Читати без дозволу чужі щоденники — Еверест підлості".

Лаконічні записи доповнюють образ поета, який чесність,

правду, самопосвяту в ім'я народу цінив понад усе, залишаючись у Черкасах зі своїми думками і почуттями "самотній, ніби Крузо". Останній запис переконав мене в тому, що Василеві запам'ятались наші кількогадинні розмови і він вирішив згадати про нашу зустріч в останньому записі щоденника з 20 вересня 1963 р. Наводжу цей запис повністю:

Коли я говорю про "дикий острів" і свою самотність, то в цьому немає ніякісної зневаги до людей. Те, що в Черкасах я майже не маю друзів, зовсім не означає, що я вважаю всіх нікчемами, не гідними моєї уваги і т. д., (це закидає мені дружина). Просто не зустрів я серед них духовної рідні, а дружба, як відомо, не може триматись лише на раціо.

Недавно познайомився з Богданом Горинем.

Здається, я став писати гірше, ніж рік тому. Зледачили мозок і серце.

На цих словах щоденник обривається. Останні рядки мучили мене різними здогадами: чи не сказав я або хтось із нас чогось надто критичного Василеві про його поезію, що він зробив такий нищівний по відношенню до себе, своєї творчості запис. Іван Світличний, який, мабуть, найчастіше з киян бачився з Василем і найкраще його знав, запевнював: Василь завжди був безпошадно вимогливий до себе і до інших.

Сказав своє слово Час: Симоненко сьогодні поруч із найвидатнішими світочами українського національного духу.

Грудень 1987.

«ПОГЛИБЛЮВАТИ В СОБІ ПОЧУТТЯ СИНІВСЬКЕ»

Олесь Гончар: Оці так звані застійні роки, про які ми говоримо у зв'язку з перебудовою, завдали нашому суспільству величезної шкоди ще і в тому розумінні, що вони підірвали основи нашої моральності, що завдали удару по національних, народних традиціях. І особливо підірвали, зневажили, затоптали нашу мову, привчили бюрократа іронічно, цинічно дивитися на пам'ятники культури, на культуру взагалі. З точки зору відповідності ленінським заповідям національно-культурного будівництва це щось таке — п'яте колесо до воза, просто вороже цим заповідям. Дуже, дуже далеко відійшли оті глумителі від Леніна. Ленін — що мені говорити вам про це! — був, може, найінтелігентнішою людиною на планеті. А скільки високого класу інтелігентів, освічених людей, з прекрасними естетичними смаками було серед його оточення! Дехто з них падав, траплялося, непритомним від голоду, але вони знали по кілька мов, вражали буржуазних міністрів своєю ерудицією, своїми знаннями...

От вам і ще деякі спонуки до туги, про яку ви кажете. Звичайно, може, вона й не до кінця усвідомлювана, ця туга, але в глибинах мого творчого процесу вона повсякчас про себе нагадує, бо підстави для цього є...

Ви думаєте, мені приємно писати про таких, як Дев'ятий у *Людині і зброї* або Лобода в *Соборі*? Та моя душа святкує, коли я зустрічаю у житті прекрасних людей! Є вони, наприклад, у *Тронці*, причому прообрази тих найкрасивіших, що полюбилися читачеві, особливо старшокласникам (мовлю про таких, як Тоня та Віталік), мною не вигадані, як не можна вважати цілком вигаданими і людей старшого покоління, скажімо, Лукію та капітана Дорошенка. Для того, щоб написати капітана Дорошенка, я зустрічався з десятками капітанів, і хоч кожен з них був індивідуальний у своїй духовній сутності, у своєму високому відчутті гідності, немало хто з них мене захоплював — інакше я не зміг би написати цей образ. А новела *Полігон* була написана буквально в дорозі; повертаючись зі степів, я мусив був зупиняти машину, щоб прямо тут, понад шляхом, занотувати. Так розбурхало мене відвідання полігону, де побачив прообрази Уралова та його нещасної дружини — вони якраз перед цим свою дитину поховали...

Діалог Олесь Гончара та літературного критика, доктора філологічних наук Анатолія Погрібного передруковувемо без змін з газети *Радянська освіта* з 19 серпня 1988 р., зберігаючи мову оригіналу. — *Ред.*

Згадуєте про закиди щодо високих слів. Що ж, хай це будуть знову ж таки високі слова, але давайте подумаємо про Ренесанс. У яких тонах написані шедеври Ренесансу? Всі вони, хоч нерідко й сповнені драматизму, виконані в світлих, сонячних тонах. Хіба похмурі сторони життя, ота кухня, оті, скажу по-сучасному, конфлікти з житлобудівцями чи відомствами, завадили авторам тих творів мати право на власний спосіб бачення і осмислення речей? Нічого не маю проти: про кухню та конфлікти з житлобудівцями теж треба писати. У когось до змалювання цих побутових сторін життя більший талант, саме ці вияви життя комусь краще вдаються. У мене ж душа лежить до образів, які я називаю прекрасними, які можуть бути духовними взірцями для тих, хто читає мої твори.

Анатолій Погрібний: Власне, все, що вами сказане, стосується своєрідності, самобутності авторської позиції, яку ви обстоюєте у своїй творчості. Нарешті, Олесю Терентійовичу, таке несподіване питання: як сьогодні почувається Володька Лобода?

Читач розуміє, що мовлю я про персонаж вашого багатостраждального *Собору*, що майже на двадцять років був вилучений з літературного процесу (про цю драматичну історію докладно розповів у журналі "Дніпро", чч. 3, 4 за цей рік; критик Віталій Коваль у есе "Собор" і навколо нього) і аж тепер з'явився у семитомовому зібранні ваших творів. Річ у тім, що змалювали ви Володьку Лободу в романі ще зовсім молодим чоловіком. Відтоді минуло чимало часу, вже недалеко Володьці до пенсії. Ось тому й цікаво: як, на ваш погляд, еволюціонував за ці роки виведений вами персонаж? Чи не став він ще більше закоренілим у своєму бюрократизмі, кар'єризмі, у своєму нищительстві культури, національної історії? І чи не свідчить це, що у наш перебудовний час боротьба з такими людьми не тільки не слабшася, а навпаки — стає важчою?

О. Г. Розгортається, може, тільки...

А. П. І друге. Володька Лобода — і нинішня культурномовна ситуація на Україні. Я чому ставлю питання? Тому, що дуже вже часто читачі прагнуть перекласти боротьбу з лободами майже виключно на письменників, забуваючи...

О. Г. Я зрозумів вас. Власне, ви поставили мені два запитання, і мені треба їх об'єднати...

Щодо Володьки Лободи. Я думаю, що він живий, що він почувається сьогодні непогано. І не такий він простий, як декому здається. Повторюсь: ви думаєте, він сьогодні виступає проти гласності, проти перебудови? Я певен, що і там, і там він першим крикне "за". Він знає свою науку, він має свою, я б сказав, філософію, яка полягає в тому, що успіх у житті, кар'єру можна зробити найпевнішим шляхом — затоптуванням свого рідного, свого материнського, свого батьківського, своєї мови, своєї

культури. Сусіднього, чужого Володька не буде зачіпати, бо ж там небезпечно, там можуть і здачі дати, а от своє — то зовсім інша річ: це — мій собор, він мені дістався у спадщину, і я його зруйную, це моя мова, і я зроблю так, що української школи не буде, і всі побачать, який я інтернаціоналіст... У душі Володьки живе туга за роками сваволі і беззаконня. І де б він не перебував — а я певен, що сидить він у високому, дуже престижному кабінеті, — дарма він часу не втрачав. Правда, найкраще почувався він серед юшкоїдів, там він був господарем життя. І хоч сьогодні відчувається цей персонаж уже не так, однак продовжує складати у нас в республіці основну гальмівну силу щодо оздоровлення духовних, національно-культурних сфер життя.

До речі, коли йдеться про мову, то я думаю, що Володька Лобода найбільше і спричинився до зникнення сотень українських шкіл у нашій республіці. Чому? Бо він не думав про те, що школи на Україні дала революція і що цьому відродженню українського народу після революції радів Ленін. Його не це цікавило. Його цікавила своя особиста зручність у суспільстві, цікавило власне життєве ввищення за рахунок народу, який він у своїй душі, звичайно, вважає примітивним.

Шпачиха, правда, дала йому кілька гострих уроків, але це його не похитнуло, лишається він, я думаю, таким самим. І коли сьогодні ми чуємо, скажімо, про те, що усі розмови про рідну мову, про її державний, конституційний захист — то ледь не вияв націоналізму, то розуміємо, що це — Володька Лобода. Причому він, може, навіть шире у це вірить, оскільки не може зрозуміти, що йдеться не про привид, який його жахає, а про зміцнення національної свідомості, національної гідності в народах нашої країни, що є одним з успіхів перебудови та й однією з передумов дальшого її успішного розгортання. Ясно, що стосується це не тільки України, а й інших республік, де національно-культурне будівництво почало розвиватися у викривленому, не сумісному з ленінським ученням руслі.

Звичайно, процес виправлення стану справ дуже нелегкий, і до того ж у нинішній перебудовний час Володька Лобода поки що — ні палець об палець. Він жде: може, щось зміниться, може, десь зникне оця гласність... Ось тут і потрібне наполегливе втручання громадськості.

Спостерігаємо сьогодні, скажімо, зливи скарг — з приводу житла, екології і т. д. То чуємо скарги на хімкомбінати, від яких захидаються люди, як-от у Черкасах, то на те, що на Хортиці ніяк не можуть перемакнути вийти у боротьбі з місцевими бюрократами... "Правда", "Известия" виступають, громадськість протестує, а бюрократ то тут, то там — ні з місця. Чому? Та тому, що ним і є Володька Лобода — упертий, войовничий, сповнений зневаги до

всієї так званої громадськості. "Шум поднимают журналисты", — ось так він розуміє гласність.

Уся складність у тому, що Лобода не хоче визнати: ми вступили в якісно інший стан суспільства, бо ті процеси, які відбуваються, — процеси революційного характеру. Так само не хоче він знати й того (звідки й інкримінації, буцімто письменники "перебирають"), що література, яку ми хочемо сьогодні творити і вже творимо, — то література нового, вільного мислення. Ми і звертаємося до людини, яка здатна по-новому мислити. У всякому разі, хочемо пробудити в неї совість, почуття гідності, розвинути в ній талант працелюбства. Це дуже, дуже для нас, для всього суспільства важливо.

Звичайно ж, величезну роль має громадянська активність кожної свідомої індивідуальності. Часто у листах до мене, до інших письменників звучить: зверніть увагу, товариші письменники, — і оте погано, і оте, і Дніпро пропадає, і там рубають ліси, і отруюють повітря, і атомні електростанції розширюють... Звичайно, проти всього цього слід протестувати. Однак треба запам'ятати: без найактивнішої підтримки з боку самої громадськості ті ж письменники безсилі. А в тому й суть перебудови, що вона дає можливість найширшій громадськості відчутти себе розкутою, дихати повітрям демократії.

ТРИЗУБ ТА ІКОНИ — З ПОШТИ КАНАДИ

Пошта Канади пустила в обіг 27 жовтня 1988 р. нові багатокольорові марки і бльоки серії ікон "Різдво 1988", а також спеціальну поштову картку з нагоди Тисячоліття Хрищення Руси-України. Філателістична служба Пошти Канади видала для інформації про нові випуски двомовний бюлетень англійською і французькою (див. поменшену репродукцію обкладинок, стор. ???) з поясненням, між іншим, про значення у церквах східного обряду ікон, їхнє зображення на марках, про випуск спеціальної картки. Мініатюри ікон зготовив до друку (літографія, 5 кольорів, рамкова зубцівка)

монреальський графік Ернст Рох (Roch) за дозволом власників оригіналів: "32 центи" — образ Різдва, без назви (з приватної колекції [Dr. J. A. Foreman]), 40x26 мм, по 10 на аркуші, наклад вісім мільйонів; "37 центів" — Матір Божа з Дитятком (Православної Церкви Покрови Пресвятої Богородиці, Монреаль), 30x36 мм, по 50, 60 млн (див. побільшення вище, з підписом на частині бльоку знизу: "Пушено в обіг з нагоди Тисячоліття українського християнства"); "43 центи" — Матір Божа з Дитятком (Колекції імени Малкових [Malcove] Торонтського університету), 30x36 мм, по 50, 17 млн; "74 центи" — Матір Божа з Дитятком (Малого музею [Petit Musée], Монреаль), 30x36 мм, по 50, 13 млн.

Поштова картка (19x12 мм, на жовтому папері), яка з'явилася з новими марками, продається франкована спеціальним штемплем, який має в середині рисунку передній вид церкви східного обряду з хрестами на банях, дату першого дня випуску, а колом іде відповідний текст з місцем франкування: "Оттава, Он[таріо], Канада". Зліва картки, більший розміром від марки — тризуб з хрестом, друкований золотою фарбою, і так само дати "988-1988", під якими текст офіційними мовами "День випуску. Корпорація Канадської Пошти". На звороті читач знайде таке пояснення:

Philatelic Service / Service philatélique
Canada Post Corporation / Société canadienne des postes

**Commemorative
Stamp Bulletin**

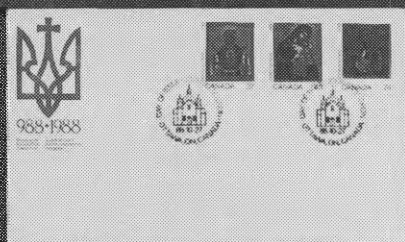
Issue date
1988-10-27

**Notice de timbres
commémoratifs**

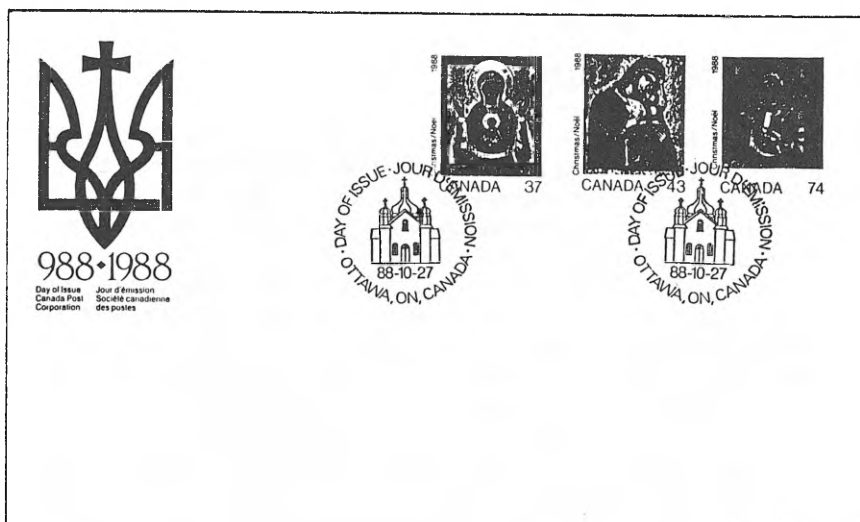
Jour d'émission
1988-10-27

Booklet Stamp / timbre de carnet

Обкладинки брошури *Бюлетень пропам'ятних марок* (Пошта Канади, 27. 10. 1988)

Канадці українського походження святкують разом з іншими східнослов'янськими християнами 1988 р. тисячоліття офіційного заснування християнства Володимиром Великим (Київським Володимиром I) у Київській Русі (Україні) ["in Kiev-Rus (Ukraine)", "en Russie kievienne (Ukraine)"]. Для відзначення цього свята цьогорічні різдвяні марки зображують ікони Різдва та Матері Божої з Дитятком.

Іконографія — найважливіша форма мистецтва східнослов'янського християнства, високо дисциплінована та керована наукою Церкви. В традиції східного християнства ікона чи "святий образ" зображує святих або події на розписах, мозаїках чи в дереві. Ікони потрібні як необхідний складник у церкві, до них звертаються побожно під час літургії.

Штемпель франкування першого дня випуску містить у стилі візантійської архітектури храм, характеристичний будовам Української Православної та Української Католицької [Церков], тих церков, які пригадують нам про велику спадщину представників цього народу на наших степових провінціях і загалом по Канаді. Ілюстрація-штемпель [зліва картки] відтворює тризуб святого Володимира, знак якого став у багатьох своїх формах символом традиції українського християнства.

Останній день для замовлень марок та спеціальної картки поштою — 26 квітня 1989 р., адреса: National Philatelic Centre / Canada Post Corporation / Antigonish, Nova Scotia / Canada B2G 2R8.

Ю. М.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Дуже здивувало мене те, що в травневому числі *Сучасности* за цей рік (стор. 61-68) редакція журналу помістила "Коментар до історіографії філософії в Україні Чижевського" Андрія Хруцького. У такій формі його міркування нагадують невдалу рецензію, яка запізнилася на шістьдесят років.

Обурливим є сам підхід А. Хруцького до *Нарисів з історії філософії на Україні* нашого визначного ученого, оскільки А. Хруцький вже на початку (стор. 61) твердить, що "Чижевський має поплутану концепцію філософії". Щоб довести свою тезу він робить відомий трюк: твердить, що Чижевський не має на думці філософію, а ідеологію, світогляд, *Weltanschauung*, що він ототожнює цю останню з філософією і закидає Чижевському, що в такому разі треба було в його праці взяти до уваги також поганську мітологію, сектантство, схоластику, марксизм тощо. А що він цього не зробив, то його треба критикувати!

Звичайно, ми не будемо твердити, що саме А. Хруцький "має поплутану концепцію філософії" просто тому, що на базі нарисів з історії філософії будь-якої країни не можна, або лише дуже недокладно можна створити собі образ про філософічну концепцію їх автора. А. Хруцький це якраз і пробує робити, а тому й накидається мокрим рядом на Дмитра Чижевського. Про філософічну концепцію Чижевського не можна писати на підставі одного твору *Нарисів з історії філософії на Україні*. Для цього не вистачить навіть взяти до уваги два видання його попередньої *Філософії на Україні* (1927-1928 рр.), а треба було б брати також усі інші його праці, включаючи німецько- та російськомовні статті, та монографії. Без цього всякі висновки про філософічні погляди Чижевського марні, як це і показує Хруцький, у якого філософ Чижевський виходить у кривому дзеркалі.

Непорозуміння постає уже в зв'язку з тим, що А. Хруцький бере англійське значення терміну *Weltanschauung*, а воно в цій мові має звужений зміст у порівнянні з німецькою. Ось, наприклад, "Knauer's Konversationslexikon" (Берлін, 1932) подає таке значення терміну *Weltanschauung*: "Цілість філософічних поглядів на світ, життя і людей". Перша післявоєнна німецькомовна історія філософії названа "Geschichte der abendlaendischen Weltanschauung" (Вюрцбург, 1947 і наступні), а перший том — "Die Weltanschauung des Altertums". Її автор проф. д-р Ганс Маєр у передмові пояснює, чому він саме так називає свою історію філософії західного світу.

Чому Чижевський не пише про поганську мітологію, міг би Хруцький прочитати хоч би в його "Russische Geistesgeschichte, I,

Rowohl" (Гамбург, 1959), зокрема стор. 20 і далі. Зайво ламати над цим голову. Не розумію, чому А. Хруцький дивується, що головну увагу Д. Чижевський присвятив у *Нарисах* Сквороді та Юркевичу, адже це, без сумніву, наші найбільші мислителі.

Не подобається критикові також те, що Чижевський обговорює в *Нарисах* Гоголя, Шевченка, Куліша і Костомарова, бо, на його думку, це "нефілософські письменники". Звичайно, і тут його думка зовсім помилкова. Як примітивно, поверхово і нефахово характеризувати їхній світогляд лише як "християнський, з слов'янофільськими тенденціями, закоріненими в емоціях", як це робить Хруцький! Хоч я не поділяю більшості ідеологічно унаправлених думок, що їх висловив І. Назаренко у своєму гаслі "Філософські погляди Т. Г. Шевченка", *Шевченківський словник*, т. 2 (Київ, 1977), стор. 303-306, але й він далеко виходить поза вузькі рамки, які ставить Хруцький. Про філософічні міркування Гоголя є також численні праці (якщо добре пригадую, то й Лосський писав на ці теми), а вже Куліша й Костомарова аж ніяк не можна впихати в лещата, що їх визначив Хруцький. Їхні філософічні погляди можуть нам нині не вистачати, ми їх можемо критикувати, але від того вони не стануть "нефілософськими письменниками", як фантазує Хруцький.

Та попавши в газард, Хруцький цим не обмежується, а пише, що, мовляв, *Нариси* Чижевського — "це збочений, тобто непослідовний твір" (стор. 62). Філософічна термінологія зобов'язує. Збочувати означає сходити вбік з дороги, звертати з певного напрямку, проявляти перверзні нахили. Жадне з цих визначень до Чижевського як автора *Нарисів* не відноситься, а А. Хруцький, мабуть, не відає, про що говорить.

Взагалі критик любить говорити на вітер, бож як можна серйозно твердити, що Чижевський ототожнює філософію з *Weltanschauung*, коли Чижевський такого не написав, а це неправильні висновки Хруцького, як ми бачили вище. Говорити принаймні про Куліша і Костомарова, що вони "не досліджували ні свого, ні чужого світогляду" може лише той, хто не читав "Листи з хутора" чи "Дві руські народности". Ці твори нам тепер можуть здаватися наївними, ми з ними можемо не погоджуватися, але твердити, що в них не досліджується світогляд — це невігластво.

Звичайно, А. Хруцький виступає рішуче проти "національних філософій" і теоретично можна було б з цим погодитися. Однак, ми маємо цілий ряд нарисів або й історій філософії різних народів. Навіть коли прийняти, що немає "національних філософій", а є лише "філософія, якою займаються в різних націях різними мовами", то й тоді історія німецької філософії відрізнятиметься від англійської, а ця остання від французької, чеської, російської, української. Коли ж ми бачимо, що одна філософія у різних народів має певні своєрід-

ности, певні наголоси, які різняться, певні уподобання, що не є такі самі в різних історіях філософії різних народів, то й питання "національної філософії" має свій сенс, який починається від запитання "чому?". Чому одна філософія має, як людина Піранделло, "тисячу облич"? Різниця тут не лише квантитативна, але й кваліта-тивна.

І на закінчення ще одне загальне зауваження. Знаємо, що Д. Чижевський був свідомий недоліків своїх праць *Філософія на Україні* і *Нариси* і не раз готувався до нового опрацювання їх. На жаль, у нього не було часу на це. Коли ми хочемо належно оцінити вклад Чижевського в дослідження історії філософії на Україні, не сміємо забувати, що він вирішив посвятити час на цю річ ще 1924 р., отже, коли йому було 27-28 років, щоб дати огляд філософічних досліджень на Україні, бо такої праці фактично до того часу не було, якщо не брати до уваги спроб К. Ганкевича і малу брошурку Щурата.

Ми маємо всі підстави бути вдячними Чижевському за це. Шістьдесят років минуло від часу написання *Нарисів* Чижевського, а 57 — від часу їх видрукування. Нове радянське видання *Історії філософії на Україні*, автори якої у передмові до першого тому і собі накинулися мокрим рядном на Чижевського, нас не задовольняє. Отже є потреба написати і видати нову історію філософії на Україні поза радянською цензурою, бож за шість десятиріч багато питань інакше навітлюється, дещо ми інакше тепер сприймаємо і розуміємо, дещо варто по-новому осмислити. Але й тоді треба буде віддати належне Чижевському за те, що він перший дав нам нариси з історії філософії на Україні і тим заповнив прогалину, якої ніхто інший заповнити не зумів.

Марко Антонович

ВІТАЄМО ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА!

Редакція журналу «Сучасність» вітає професора Юрія Шевельова, визначного науковця і колишнього редактора нашого журналу, з нагоди його ювілею 80-ліття.

Привітання Юрієві Шевельову

Якби треба було довідатися про відповідну точність у дослідях орнітолога, то найдокладнішу відповідь могли б подати самі об'єкти його аналізу: представники пернатокрилого царства.

Подібно — про ґрунтовність теоретичних розборів у працях літературознавця і критика найвідповідніші відгуки можуть прийти від сторони авторів, чії доробки висвітлено в його есеях і книгах.

Тому я насмілюся подати один з таких відгуків.

Запевняю: Юрій Шерех з'явився в загальноукраїнському літературному житті, без поділу кордоном, тоді, коли був просто до трагічної конечности, в розвальний час, — потрібен: висвітлити правдиво і доглибно стан нашої літературної царини, і допомогти у виборі доріг. Потрібен був якраз такий аналітик, такий теоретик, яким ми його тоді зустріли.

На доказ відзначу головні прикмети в стилі його праці.

1. Точність оцінок для літературних творів. Завдяки їй він реалістично окреслив конфігурацію в нашому сучасному письменстві, в еміграції і в самій Україні; визначив безпомилково вартості, з градаціями їх — в кожній з помітних появ. Не пригадую жодної похибки Юрія Шереха в цьому найтруднішому і найвідповідальнішому порядкуванні, серед якого всяка невдача могла обернутися гіркою кривдою з довгочасними слідами.

Наведу приклад, що свідчить про крайні труднощі при цій

справі. В таборовий час один з наших критиків, старший роками від Юрія Шереха, дістав на розгляд новий вірш і повинен був подати оцінку. Прочитав він сторінку, помовчав і, розвівши руками, промовив: "Це може бути і шедевр, і може бути зовсім не поезія".

Але не дуже звинувачуймо його. Схожі непевності і вражаючі перепічки ставалися часто. При появі поезій Байрона авторитетний критик проголосив: із десяти гімназистів дев'ять пишуть вірші не гірше, а десятий — краще, ніж лорд Байрон.

Геній Вітмена дістав ще гірший осуд від високопрестижевої журнальної вершини в літературній критиці — дослівно так: "Це не поезія, а хрюкання п'яної свині в калюжі. Тут треба батога".

Навіть сам Кнут Гамсун прикро, з кпинами, спіткнувся на "Листях трави" Вітмена.

Сила гірких поплуток в історії літературної критики свідчить про особливо гостру трудність при оцінках. Тут — вимога надзвичайної естетичної чутливості, точної аналітичної думки і глибокої підоснови в ерудиції, — і якраз всі ці вдатності виявилися певно в працях Юрія Шереха.

2. Відчуття зовсім нового і рішуча підтримка для справжнього новаторства. Тут він виявив мужність характеру й інтелекту: в твердій поставі супроти всяких напасливостей з провінційного кутківства. Мав терпеливість систематично вияснювати справу.

3. Встановлював для нашого критичного літературознавства найвищі міри зі сфери загальнолюдської творчості і послідовно впроваджував до вжитку при кожній новій потребі, не поступаючися ні на йоту.

4. Етична вершинність, без жодного компромісу при зустрічах з літературними явищами в моральній підгнилості.

5. Абсолютна об'єктивність розборів, цілковито незалежних від особистих справ і відносин. Тільки — правдивість освітлення: з дограничною відповідністю до мистецької справжності.

6. Повнота знаннєвого озброєння на сучасному світовому рівні: для найособливіших проблем духовної культури, в наших обставинах.

7. Беззакидна персональна джентлменськість, зокрема — в полеміці; завжди в бездоганній самодисципліні і вершинному академічному тоні.

8. Самопосвята трудівника. Подвижницька діяльність для культурнотворчого українського поля.

Тут він — найдостойніший речник, яким був свого часу Сергій Сфремов, справедливо названий совістю України, і яким був також Микола Хвильовий.

Мої найщиріші побажання Юрієві Шерехові Шевельову многих і повнотрудних років життя.

Василь Барка

Ескіз до портрета Юрія Шевельова

Юрій Шевельов увійшов в український культурний процес в ті роки, коли, за поетичним окресленням Тичини, "звір звіра їв", коли "стріляли серце, стріляли душу — і нічого їм [не було] жаль". У прою 1930-го йому було всього 22 роки. За його власним твердженням, усю титанічну працю українських мовознавців 20-их років "проголошено націоналістично-шкідницькою... Книжки їхні вилучено, цитувати їх заборонено. Усе зроблене ними піддано нещадному переглядові".

Ми не знаємо, які молодечі міркування керували Ю. Шевельовим в його академічному виборі українського мовознавства — дисципліни ідеологічно небезпечної, що знаходилася під постійним наглядом репресивних органів. Щоб рішитися на такий вибір, либонь потрібна була юнацька впевненість, фаталістична настанова до життя або комбінація обох. А можливо цей зухвалий вибір був зумовлений загадковою вітальністю майбутнього вченого-мовознавця. Бо дійсно, коли з інституту мовознавства та з університетів вигнано десятки талановитих вчених, коли, знову ж за Тичиною, над Україною стовбурів "кукіль та Персіфаль", тоді в особі двадцятилітнього юнака народжувався вчений-мовознавець, якому три десятиріччя пізніше судилося не тільки продовжити і поглибити наукову спадщину українських вчених 20-их років, але вивести науку про українську мову на міжнародну арену. Важко сьогодні відтворити ті макабричні фізичні та ідеологічні обставини в яких доводилося молодому науковцеві вчитися, займатися дослідженням та працювати науково. Сам він писав про ті часи так:

Мовознавців двадцятих років знищено безжалюно і безглуздо. Обвинувачення було в націоналізмі і шкідництві на мовному фронті. Мала жменька тих, що лишилися, вижила тільки фізично. Відірвані від живих наукових контактів, а часто навіть і викладання в університетах, розчавлені духовно, навіки настрашені, без змоги опрацювати дорогі їм теми, або без змоги публікувати свою наукову продукцію, вони тільки животіли протягом наступних десятиріч... До інституту мовознавства прийшли нові люди. Свій шлях проклали не науковими працями, а доносами — публічними, в формі статтів, що викривали клясового ворога, і таємними. Це були переважно політичні кар'єристи з науковими званнями, ніякі науковці. Їх використано з певною метою; вони були зняряддям у нищенні людей двадцятих років. Коли вони виконали своє завдання, вони більше не були потрібні — і їх знищено теж.

Незважаючи на ці драконівські умови, Ю. Шевельов закінчує Харківський університет та аспірантуру при Інституті української наукової мови Академії наук і стає доцентом Харківського університету. Його наукова продукція тридцятих років кількісно невелика.

Вона, однак, вказує на його потяг до мовно-стилістичних чи мовно-літературних проблем, яким від 1941 до 1955 року, будучи уже по цей бік політичної греблі, він віддав багато часу і енергії. Можемо тільки припускати, що, як і більшість видатних учених, він здобув, поширив і збагатив свої знання з загального і слов'янського мовознавства радше самотужки, ніж за університетською лавкою.

Опинившись під час війни у Львові, а по війні у Західній Німеччині, Ю. Шевельов скоро став центральною особою культурного життя української еміграції. Від 1941 до 1955 року він написав десятки журналістичних статтів, есеїв, рецензій, історичних розвідок про окремих письменників та мовознавчих праць. Як літературний критик і вдумливий коментатор цілого комплексу культурних явищ, він виконував ту роль, яку у свій час виконували Юрій Липа, Вячеслав Липинський, Михайло Грушевський, Микола Хвильовий та інші. Хоч його увага чітко зосереджувалася на літературному процесі, позалітературна дійсність постійно фігурувала в його працях. Її він уважно оцінював, аналізував, осуджував і тим самим ставав суспільно-політичним мислителем.

Як літературний критик Юрій Шевельов, або Юрій Шерех, трактував літературний факт як аналог історичного факту. "Ми не приймаємо теорії ізольованих рядів, — твердив він, — бо вона не витримує критики фактами. Ми хотіли б висунути концепцію безконечного взаємопереплетення паралельних рядів". В силу цього теоретичного припущення, Шерех, говорячи метафорою Шекспіра, постійно шукав взаємовідношення лямпки і дзеркала. Отже, *Невеличку драму* В. Підмогильного, *Верпет* А. Любченка, *Таврію* О. Гончара, *Ночі* О. Смотрича, *В часі і просторі* Л. Коваленка і все інше він розглядав як досконале, менш досконале або зовсім недосконале відбиття світла лямпки у дзеркалі. Коли, однак, це дзеркало затьмарилося, себто коли пам'ять про Україну притупилася, коли залишилася тільки лямпка, Юрій Шевельов зробив переоцінку цього припущення. Поява поезії Нью-йоркської групи, мабуть, була для Шереха такою лямпкою без дзеркала. Вона вимагала іншої концепційної моделі, ніж попередня літературна творчість.

За період двох повоєнних десятиріч Юрій Шерех не залишився байдужим і до неукраїнської дійсності, в якій творилася українська еміграційна література. Шерех уважно слідкував за літературним процесом на Заході. В наслідок цього він все більше й більше намагався встановити тематичні та стилістичні паралелі, наприклад, між Смотричем та Целіним, Кулішем та Жіроду, Баркою та Кафкою, Коцюбинським та Росселіні, Косачем та Бальзаком, Любченком та Гете. Будучи переконаним у позачасовості літературного факту, Шерех настоював, ба навіть вимагав, щоб українська література була не тільки протоколом того, що було, але щоб вона була семантично відкритою, а тим самим естетично постійно дина-

мічною. Щоб стати такою, вона не сміла зводитися до псевдо-фолкльорности, етнографізму, провінціалізму. "Селюцтво" у новому життєвому контексті для української літератури, як і для всього культурного життя української еміграції, знаменувало початок кінця, герметичну замкнутість і смерть. У 1947 р. Шерех про цю замкнутість писав так:

Трагедія нашої еміграції зовсім не в тому, що люди відірвані від рідного ґрунту; що їхнє завтра непевне; що їхнє таборове сьогодні злиденне й мілке. Це все сумно, але це все ще не трагедія. Трагедія починається з того, що велика, може переважна частина української еміграції не розуміє свого часу і свого місця в часі. Вона мислить категоріями минулого сторіччя, категоріями минулого часу. Практично це означає, що вона не мислить.

Закрившись щільно у свій регіоналізм, у міт своєї етнічності, еміграція втратила потребу мистецького твору з узагальнюючим значенням. Вона потребує тільки псевдолітератури, в якій без упину виконується один той же мовний ритуал.

В особі Шереха еміграційна література мала потужний голос, голос, що віддзеркалював і унапрямялював її життєздатність. Бібліографічний показник його праць за десять років, від 1945 до 1955, нараховує 203 назви. Але, як все у житті, "діяльність Юрія Шереха, — писав Шевельов у передмові до *Другої черги*, — скінчилася 1956 року". У 1954 р. Ю. Шевельов виїжджає з Європи до Гарвардського, а згодом до Колумбійського університету, в якому ген аж до свого пенсійного віку завідував катедрою слав'янського мовознавства. За цей час він опублікував низку важливих мовознавчих праць, серед них дві свої вершинні праці — *Доісторія слов'янської мови. Історична фонологія спільнослов'янської мови* та *Історична фонологія української мови*. Наукова вагомість цих двох праць як з перспективи діяхронії, так і синхронії, величезна. В них українська мова отримала не тільки всебічне висвітлення її історичної еволюції, але й свою історіографічну легітимність. В історії українського мовознавства *Історична фонологія української мови* чи не найважливіша наукова подія. Її практична вага в усіх сферах нашого культурного, а то й політичного життя буде наявною ще довгий, довгий час. За відносно короткий період професури в Колумбійському університеті Юрій Шевельов зайняв чільне місце в науковій славистиці. Сьогодні важко уявити собі цю ділянку науки без його кардинального вкладу, а тим самим без студій української мови. На Заході його прізвище стало синонімом українського мовознавства. Треба сподіватися, що цей факт у недалекому майбутньому буде належно оцінений і на його батьківщині, Україні, де його праці все ще лежать у спеціальних фондах за сімома замками.

І.М.Я.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1988 РІК

Молитва до Бога від усієї землі нашої. — *Митрополит Іларіон* (З церковно-слов'янської переклав *Мирослав Лабунька*) (7-8).

ПОЕЗІЯ

АНДІЄВСЬКА Емма: Поезії (3).

БАБОВАЛ Роман: На осі спраги (12).

БАРКА Вас.: Прочанин моря. Порада райдуги (4); Безсмертний собор (7-8).

БОДЛЕР Шарль: Поезії (5).

ГАВУР Люба: Поезії (2).

КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Коловорот ока (9).

Нью-йоркська група: *Богдан Бойчук, Віра Вовк, Богдан Рубчак, Емма Андієвська, Юрій Тарнавський* (10).

Поезії з України: *Василь Барладяну, Ірина Стасів-Калинець, Ірина Сенник, Атена Пашко, Ігор Калинець* (11).

САПЕЛЯК Степан: Герніка Чорнобиля. І озовімося— мій дім, мій храм (7-8).

СВЕРСТЮК Євген: В день народження Василя Стуса (4).

ЯСЕН: Поезії (6).

ПРОЗА

АНДІЄВСЬКА Емма: Уривок з роману «Лябіронт» (4).

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис: Земля горить (12).

КОЗЛАНЮК Петро: Засуджений (1).

МАРИНОВИЧ Мирослав: Євангеліє від юродивого (11).

РУДЕНКО Микола: Хліб для Атен (6).

ТЕНЕТА Борис: Десята секунда (2, 3).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

ПАЛОМНИК Данило: Із перших подорожей наших предків до Святої Землі (З російської переклала *Наталія Ішук-Пазуняк*) (7-8).

ХАХУЛЯ Олександр: Храм на крові (З російської переклав *Дмитро Чуб*) (9).

ШАПІРО Ісаак: Василева гора (З російської переклала *Оксана Соловей*) (1).

ЛІТЕРАТУРА

БАГРІЙ Романа М.: Мотиви екзистенціалізму і абсурду у творах письменників В. Шевчука та М. Осадчого (11).

ВІНЦЕНЗ Анджей: Дмитро Чижевський (7-8).

ГОРБАЧ Анна-Гая: Поет повинен бути людиною. Пам'яті Василя Стуса (3); Поет з християнсько-громадською совістю [Степан Сапеляк] (7-8).

ЄВШАН Микола: Ольга Кобилянська (5).

КОСТЮК Григорій: Борис Якубський (2).

КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: У дорозі дружби і співробітництва [Ю. Лавріненко] (9).

КРАВЧЕНЮК Осип: Гергарт Гавптман і українська література (5).

КУЛІШ Пантелеймон: Історичне оповідання [із зб. «Хуторна поезія»] (3).

ОДАРЧЕНКО Петро: І. Кошелівець (До 80-ліття з дня народження) (5); Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки (7-8); Пам'яті Ю. Лавріненка (9).

ПАВЛИШИН Марко: Аспекти української літератури в Австралії (4).

ПЛЮЩ Леонід: Від «Княгині» Шевченка до «Жовтого князя» Барки (7-8).
СВЕРСТЮК Євген: Духовні джерела і традиції української літератури (7-8).
ТАРНАВСЬКА Марта: Про дві антології поезії, журнал «Восесвіт», радіоміст
Київ—Чікаго, бібліографічні курйози, ігноранцію і промовчування (10).
ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Літературний Львів під час Другої світової війни (1).
ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Юрій Лавріненко (9).
ФІЗЕР Іван: Інтерв'ю з членами Нью-Йоркської групи (10).
ФРАНКО Зиновія: Джерела експресії поетичної мови І. Франка (12).
ЧЕРНЕНКО Олександра: Нове духовне світовідчуження в поезіях українсь-
ких дисидентів (2).

МИСТЕЦТВО

БАРСЬКИЙ Вілен: Те саме знову (4).
БЕРЕЖНИЦЬКИЙ Юрій: Ікони Київської Русі 11-13 століть (7-8).
ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Чому Архипенко не створив пам'ятника Шев-
ченкові у Вашингтоні? (3)
ДАРЕВИЧ Дарія: «Молодість країни» — небувала мистецька виставка у Ки-
єві (5).
ЄДИНАК Вас.: Наша забудькуватість, або програмне тлумачення болю (11).
ІЛЛЄНКО Юрій: Плата за компроміс (З рос. переклала *Оксана Соловей*) (12).
ЗЕМБА Анджей: Виставка «Історія української еміграції в Америці. Збере-
ження культурної спадщини» в Нью-Йорку, 1984 р. (9)
КАЛИТОВСЬКА Марта: Виставка Йоанни Винників і Юрія Кульчинського в
Парижі (2).
МАГІНСЬКА-СЛОБОДЮК Олександра: Мій приятель — художник Валерій
Гнатенко (11).
ОСАДЦА Аполінарій: Чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у
Вашингтоні? (10)
ПАЛІЙ Ліда: Роздуми над фільмом «Вечір напередодні Івана Купала» (6).
ПАЩУК Андрій: Чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у Ва-
шінгтоні? (9)
ПЕВНА Оленка: Архітектура [. . .] Києва у «Повісті временних літ» (7-8).
ПЕВНИЙ Богдан: Селективним оком (1, 6, 10); Ще про відновлення Успенсь-
кого собору в Києві (3).
ПОПОВИЧ Володимир: Василь Хмелюк (4); Софія Левицька (6); Другий абс-
тракційний період творчості Андрієнка (1956-1974) (9); Феодосій Гуме-
нюк — мистець поетичної урочистості (12).
РЕВУЦЬКИЙ Валеріан: Мистецький Київ у 1926-1929 роках (1); У творчому
єднанні (2); Без недомовлень (5); Бар'єр до «перебудови» (10); На ста-
новищі третього (12).

ТЕАТР, МУЗИКА

ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Музичний дуумвірат (2).
ВОВК Віра: Іконостас України. Містерія (V) (1); Вінок троїстий (7-8).
ЛЮДКЕВИЧ Станіслав: Василь Барвінський (2).
РЕВУЦЬКИЙ Валеріан: Три ролі в кіні й чотири в театрі (4); Від Києво-Моги-
лянської академії до сучасного українського театру (7-8).

САВИЦЬКИЙ Роман: Юліяна Осінчук на міжнародній сцені (5).

СТЕЦЬОК Валентин: Гнат Хоткевич — композитор (11).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, НАУКА

ВОРОНИН Ол.: У темній неволі: УПЦерква у 19 ст. (7-8).

ГОЛОВІНСЬКИЙ Іван: Антін Макаренко — науковець з наганом (9).

ГРИНЬОХ Іван о.: «Імпондерабілія» або в дорозі до джерел нашої християнської ідентичности (7-8).

ГУНЧАК Тарас: Декілька думок до генези Четвертого Універсалу (1).

ДЕЙВІС Норман: Тисячоліття Хрещення Руси (12).

ЗЕМЦОВ Ілля: Андропов і неросійські нації — ставлення та політика (3).

ЗІНКЕВИЧ Осип: Справа Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Спільки Визволення України і її ліквідація у 1930 р. (7-8)

ІВАНЕК Мирослав: Людина зламу 16-17 століть (4).

ЛІБЕР Юрій: Міста й політичні наслідки етнічних змін (1).

ЛУЖНИЙ Ришард: Тисяча років християнської культури на Україні (7-8).

МАЦЬКІВ Теодор: Ще до українсько-польських взаємовідносин: справа української державности в польській публіцистиці (2).

Найновіша історія — сусіди та національні меншості. — *Януш Собцяк, Пьотр Левицький* (4).

ПРОКОП Мирослав: Розвінчування утопій (6).

СЕЙТМУРАТОВА Айше: Політика русифікації та асиміляції кримських татар (10).

ХРУЦЬКИЙ Андрій: Коментар до історіографії філософії в Україні Чижевського (5).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

Апостольський лист *Euntes in Mundum* Верховного архиєрея Івана Павла II. З нагоди Тисячоліття Хрещення Київської Руси (7-8).

Відкритий лист голові українського республіканського фонду культури Б. Олійникові. — *Ю. Пашук, Б. Мардаревич, О. Савич* (12).

ГОРИНЬ Михайло: Рецидиви погромної журналістики [«Експрес 5. 12. 1987 Українського вісника»] (4).

ГРУШЕВСЬКИЙ М.: Промова на з'їзді народів у Києві [10. 9. 1917] (9).

Документи Львівської наради Національно-Демократичних Рухів Народів СРСР [12. 6. 1988] (11).

ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ: Справа Юрія Бадзя як барометр демократизації в СРСР (1); Відкритий лист редколегії єдиного на Україні незалежного журналу «Український вісник» (6).

Заяви Степана Хмари генеральному прокуророві СРСР [28. 6. 1987] (1).

Звернення до президента Міжнародного ПЕН-Клубу Френсіса Кінга про вшанування пам'яті українського поета Василя Стуса в день його 50-річчя. — *Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл* [підтримане зібранням Українського культурологічного клубу, Київ, 18. 10. 1987] (1).

Звернення [листи] до Горбачова з приводу війни в Афганістані. — *Микола Павлов, диякон Віктор Пруський*] (3).

ІВАН ПАВЛО II: Лист до Блаженнішого патріярха Йосифа, української католицької ієрархії й українського народу (Офіційний переклад) [1979] (7-8);
Послання до українців-католиків з нагоди Хрещення Київської Русі [14. 2. 1988] (7-8).

ЛАБУНЬКА Мирослав: Два листи папи Івана Павла II з нагоди ювілею Тисячоліття Хрещення Київської Русі (7-8).

ЛОЗІНСЬКИЙ Петро: В'язні сумління на Україні [Zomorządność, 6. 5. 1987, ч. 144] (4).

СТУС Василь: Лист до Левка Лук'яненка [9. 11. 1977] (2).

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНКСЬКА СПІЛКА: Деклярація принципів (12).

СПОГАДИ

ДРОБОТ Уляна: Із життя Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича (1).

ЛЮБОВИЧ Уляна: Юрій Стефаник (2).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВОРОНИН Олександр: Традиції, звичаї, обряди — старі і нові (10).

ГОЛОВІНСЬКИЙ Іван: Вплив християнства на формування збірної підсвідомості українців (7-8).

ГРИШКО Василь: Українська національна ситуація в СРСР на тлі горбачовської «перебудови» (2).

КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Сучасне становище на Україні і наші завдання (4).

Коментар з приводу статті Миколи Рябчука. — *Редакція* (11).

КОРОПЕЦЬКИЙ Іван: Засекреченість економічної статистики України (1);

Вплив реформ Горбачова на економічні права союзних республік (5);

Проблема української мови та управління економікою (12).

КУПЧИНСЬКИЙ Роман: Про двомовність, провінційність і безхребетність (1);

Хто ховається за кулісами «Вечірнього Києва» (6); 19 партійна конференція: що вона принесла Україні? (10)

ЛИМАН Леонід: Обличчя російського національного відродження (6).

ЛУЦЬКИЙ Юрій: Наша присутність у Києві (5).

Наш коментар. Україна чи Уганда? — *Редакція* (1).

ПРОКОП Мирослав: Про Горбачова, його книгу і про те, що довкола (5);

Межі політичної думки і громадської активності в Україні (12).

РЯБЧУК Микола: Пора великих сподівань (11).

ЧИРОВСЬКИЙ Андрій о.: Місія українських Церков в другому тисячолітті (9).

СВЕРСТЮК Євген: Виступ на громадському святкуванні в Києві Тисячоліття Хрещення Русі-України (7-8).

СОКІЛ Василь: Важко йти проти течії (3); За круглим столом навколо гострих питань (6).

СОКОЛЮК З.: Радянська державна система і горбачовські реформи (3).

СТАСІВ-КАЛИНЕЦЬ Ірина: Тренос (7-8).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

ДОНЧИК Віталій: Цілісність як справжність (12).

Єврейське питання в світлі української політичної opinii [Nowy dziennik (Краків), 11. 8. 1934] (2).

Інтерв'ю з новоприбулим емігрантом з Чернівців. — Провела *Наталія Енеску* (10).

ЛУЦЬКИЙ Юрій: Коментар до статті І. Дзюби (9).

Міти та факти. — *Розмову провів Пьотр Лучка* (3).

ПРИЦАК Омелян: Читаючи Дзюбу (9).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

АНДІЄВСЬКА Емма. Вігілії (В-во «Сучасність», 1987). — *Данило Гусар-Струк* (10).

Видання про головні мови світу. — *Ярослав Розумний* (11).

Вліті на сценах України, першокласний театр у Львові й Ліна Костенко у ньому. — *Лариса Залеська-Онишкевич* (11).

ГОЛОД Марія. Стрімка моя вулиця (Торонто: Об'єднання письменників «Слово», 1988). — *І. Ф.* (12)

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ КАЛЕНДАР (Варшава, 1987). — *Любомир Мирошніченко* (6).

КАТЕДРА — новий журнал у Львові [*Український вісник*, січень 1988] (7-8).

КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор. Нарис компаративної метрики (Мюнхен: Український вільний університет, 1985). — *Яр Славутич* (3).

CONQUEST Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine (Нью-Йорк—Оксфорд: Оксфордський університет, 1986). — *Тарас Гунчак* (1).

М. П.: Призабутий фрагмент найновішої історії (9).

Нове надбання з ділянки Грушевськіяни. — *Олександр Домбровський* (4).

Польське число «Сучасности». — *Станіслав Волянський* [ABC 1987, 5] (3).

СИМОВИЧ Василь. Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2 (Оттава: Оттавський університет, 1984). — *Богдан Струмінський* (9).

Т. Г.: Про голод в Україні 1932-1933 (4).

ТЕРМІНУС (Торонто. 1986, 1; 1987, 2). — *Любомир Мирошніченко* (2).

Т. К.: «Сучасність»/[*Sučasnist* 1985, 1-2] — польською мовою (9).

Шедєври поетичної мітоісторії Ліни Костенко. — *Іван Фізер* (7-8).

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

БЕСТУЖЕВ-ЛАДА Ігор: Правду і тільки правду [*«Сільські вісті»*, 10. 2. 1988] (6).

БРАТУНЬ Ростислав: Спрага правди [*«Молодь України»*, 24. 7. 1988] (11).

Виступ делегата Олійника Б. [*«Літературна Україна»*, 7. 7. 1988] (10).

ВІЛЬХОВИЙ П.: Інтерв'ю «з-під поли» [*«Рад. Україна»*, 13. 11. 1987] (1).

Голос перестороги. — Лист діячів науки України до редакції «Літературної України» [21. 1. 1988] (4).

ГОРИНЬ Богдан: Тихий і громовий голос Василя Симоненка [*«Кафедра»* 1988, 1] (12).

ДЗЮБА Іван: Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? (Уроки перебудови) [*«Культура і життя»*, 24. 1. 1988] (9); В обороні людини й народу [*«Літературна Україна»*, 23, 25, 26, 30. 6. 1988] (11).

[ЖВАНЕЦЬКИЙ М.:] Тому й став письменником. — Розмову з письменником-сатириком провели *О. Абдулін* і *О. Базаров* [*«Робітничка газета»*,

13. 12. 1987] (4).

Звернення на захист ідеї творчої свободи в національній культурі *С. Сапеляка*; Творчість — це згорання надміру сил. — *Євген Сверстюк* [«Кафедра» 1988, 2] (10).

[«Колонка редактора» «Українського вісника»:] Чорновіл опрокидує наклепи «Радянської України» [від 13. 11. 1987] (1).

МУСІЄНКО О.: Громадянська позиція літератури і перебудова [«Літературна Україна», 18. 2. 1988] (5).

«Поглиблювати в собі почуття синівське». Діялог між Олесем Гончаром і Анатолієм Погрібним [«Радянська освіта», 19. 8. 1988] (12).

«Щоб не "шкварчати", а чесно...». Лист до [...] газ.] «Літературна Україна» [21. 1. 1988] *О. Сизоненка, М. Шевченка, В. Коваля, П. Осадчука* (5).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

ГОРБАЧ Анна-Гая: Думки з приводу тридцять дев'ятого міжнародного книжкового ярмарку (7-8).

Л. М. Л. О.: Зі сторінок преси України (7-8, 9, 10, 11).

М. Л.: Міжнародний конгрес Тисячоліття у Равенні (7-8).

Повідомлення президії Сьомої делегатської конференції ОУНз (9).

[СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ:] Конференція Середовища Української Головної Визвольної Ради (5).

ТУРУЛА Павло: Концерти лотиського хору в Америці (2).

Ю. М.: Тризуб та ікони — з Пошти Канади (12).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

АНТОНОВИЧ Марко: Лист до редакції (12).

ГУМЕННА Докія: Хіба це справедливо? (9)

КУПЧИНСЬКИЙ Роман: Відкритий лист до письменника Бориса Олійника і його земляків, які воюють за правду (10).

РОЗУМНИЙ Ярослав: Відкритий лист до Бориса Олійника (3).

СИВЕНКО А.: Відкритий лист до Б. Олійника, С. Данченка, Є. Станковича та Я. Підстригача (9).

СТАХІВ Євген: Відгуки на меморіал в Парижі 1946 р. в голландській і бельгійській пресі (2).

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Подяка пані Ніні Ільницькій та панові С. Василькові (7-8).

ВІД РЕДАКЦІЇ

Вітаємо Олеся Гончара! (6); Вітаємо Василя Барку! (7-8); Вітаємо Юрія Шевельова! (12)

Зміни в редакції (6); Просимо виправити (1, 3, 6, 7-8, 11).

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

КОРДЮК Богдан, 1908-1988 (4)

[ЛАВРІНЕНКО Юрій, 1905-1987 (9)]

Смерть Василя Стуса. — *Nova Koalicja* [(Варшава) 1986, 2] (6).

«[В. Стус:] Чим для мене є "Солідарність"». — *В. Г. [Zero (Вроцлавське воєвідство) 1986, 5]* (6).

Про авторів

Роман Бабовал — автор чотирьох поетичних збірок українською та однієї французькою мовами. Працює лікарем у ділянках онкології та ядерної медицини. Живе у Бельгії.

Борис Антоненко-Давидович (1899-1984) — чільний український письменник, автор таких творів як *Землею українською*, *За ширмою*, *Лицарі абсурду* та ін. Засуджений 1935 р. на 10 років. Його твори не друкувалися в УРСР від 1972 р.

Зиновія Франко — кандидат філологічних наук, колишній науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР. Автор статей і праць з українського мовознавства і літературознавства. Тепер на пенсії, живе у Києві.

Володимир Попович — лікар, мистецтвознавець і колекціонер. Автор монографій про мистців Михайла Нечитайла-Андриєнка, Софію Зарицьку, Григорія Крука, Марію Дольницьку, один з авторів монографії про Галину Мазепу. Живе в Генті (Бельгія). Постійний співпрацівник *Сучасности*.

Валеріан Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березильці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасности*.

Юрій Ілленко — кінооператор фільму Сергія Параджанова *Тіні забутих предків* і режисер фільмів *Криниця для спраглих*, *Вечір напередодні Івана Купала*, *Білий птах з чорною ознакою* та інших.

Норман Дейвіс — професор східноєвропейської історії Лондонського університету, автор багатьох праць про Польщу.

Мирослав Прокоп — провідний учасник організованої революційно-визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів України 1941-1944 рр., публіцист, політичний і громадський діяч. Автор праці *Україна і українська політика Москви*.

Іван Коропецький — професор економіки Темпльського університету у Філадельфії.

Віталій Дончик — кандидат філологічних наук, літературний критик, один з авторів восьмитомної *Історії української літератури*. Живе на Україні.

Богдан Горинь — літературний і мистецький критик із спеціальним зацікавленням психологією художньої творчості. Заарештований 1965 р., звільнений з ув'язнення 1968. Працює у Львівській картинній галерії.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплекtnі, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1988 РІК:

	одно число:	річно:
Німеччина:	8 DM	80 DM
Великобританія:	2 фунти	20 фунтів
Канада:	5 кан. дол.	50 кан. дол.
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Австралія:	Mr. D. H. PYRONIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	Ізраїль:	Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
Аргентина:	Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	Канада:	Sučasnist / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
Велико- британія:	Sučasnist / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	США:	Sučasnist / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
		Швайца- рія:	Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вplat: **Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.**
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

В. Домонтович

ПРОЗА. Три томи

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. **ТОМ ТРЕТІЙ**

1988, 558 стор. Примітки Ю. Шевельова; тверда оправа, суперобкладинка Ярослави Геруляк; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол.

ISBN 3-89278-011-0 (тт. 1, 2, 3) Разом: 75

ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ нашого найновішого видання містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше. У книжці є також твори, які були вміщені в різних публікаціях

(1933, 1942-1949) під псевдонімами «В. Домонтович», «В. П.», «В. Плят», «Віктор Бер». Усе нове з творчості автора пішло в друк з рукописів, які зберігаються в архіві Петрова в Українській Академії Наук у США (Нью-Йорк).

о. Іван Гриньох

ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архиєпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

З нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України пускаємо в світ збірку статтів Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в «Твори» Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК»

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 7-й (серпень 1987). Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: *І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл* (відповід. редактор)

1988, 102 стор. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У всіх інших країнах:
Sučasnist / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892